

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 38 (17175)

2006 чылдың
АПРЕЛЬ 11,
вторник

Номерни парлаггаже
дужагааны:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.30
Садар өртээ – 4 рубль.

Эртем-практиктиг конференция

ЭРТКЕН ЧЫЛДАРНЫҢ БАЙЛАК АРГА-ДУРЖУЛГАЗЫНГА

Тываның арга-арыг ажил-агыйының үндезилеп тургустунганын бээр 60 чыл болган юбилейинге тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентилелдин удуртукчузу С.В. Сапелкин эге сөзү-биле ажыткаш, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокертке сөстү берген.

Александр Владимирович республиканың арга-арыг ажил-агыйының үндезилеп тургустунганының 60 чылы-биле холбашкан эртем-практиктиг конференцияның киржикчилеринге, арга-арыг ажил-агыйының хоочуннарынга ТР-ниң Чазаның мурнундан байыр чедирип, үре-түнелдиг ажилдаарын күзээн.

Эртем-практиктиг конференцияга кол илеткелди Тыва Республиканың арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентилелдин удуртукчузу Сергей Валентинович Сапелкин слайд-биле кинону көргүзүп тургаш кылганы солун болган. 1944 чылдың октябрь 11-де ТАР ССРЭ-ниң составына каттыжып кирген соонда, ийи чыл болганда азы 1946 чылдың январь 11-де улус депутаттарының Тыва область чөвүлелиниң Күүсекчи

комитединге областың арга-арыг ажил-агый эргелели 194 кижиниң, бир чылда ажил төлевириниң фондузу 776,8 рубль кылдыр тургустунган.

Бо хүнде Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентилели 10 улуг арга-арыг

ажыл-агыйларындан, 32 лесничестволардан, 13 тудуг ажил-агый бүдүрүлгелеринден, 82 участок мастерскаяларындан тургустунган. Ниитизи-биле арга-арыг ажил-агый чорудулгазында 820 кижини хаара туттунган, ооң иштинде арга-арыг даамалдары 315 кижини, инженер-техниктиг ажилдакчылар — 276. 2003 чылга чедир арга-арыг камгалалының ажилдакчылары 390 кижини турган, ооң арга-арыг даамалдары 275, арга-арыг ажил-агый мастерлери 11 кижини турган. 2003 чылдың январь 1-ден эгелеп арга-арыг камгалалының ажил-

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерттин А.С. Шишигинге шаңналды тыпсып турары.

дакчыларын 111 кижиге чедир өстүрген, ынчангаш ниити ажилдакчыларның саны 501 кижини четкен, ооң иштинде арга-арыг даамалдары 315, арга-арыг ажил-агыйының мастерлери 82 кижини болуп турар. Бо эрткен чылдарда арга-арыг ажил-агыйында ажилдап турар кижилериниң саны болгаш структуразы туруп болуп келген.

Республиканың арга-арыг ажил-агыйы үндезилеп тургустунганын бээр 60 чыл болган юбилейинге уткуштур кол илеткелчи С.В. Сапелкин республиканың

арга-арыг ажил-агыйын удуртуп келген кол удуртукчуларның адын адап, сактыышкынны кылды. 1946 чылда Шырап Оюн удуртуп эгелээн. 1950 чылдың майдан 1977 чылга чедир, колдуу 30 чыл иштинде Терентий Иванович Воронков удуртуп келген. Республиканың арга-арыг ажил-агыйын эртемге үндезилеп удуртуп талазы-биле хөйүнү кылган, хөйүнү көргөн удуртукчу деп республиканың арга-арыг ажил-агыйының хоочуннарының сактып чугаалажып чорууру таварылга эвес.

(Уланчызы 3-кү арында).

«Тываның культуразы: эрткен болгаш амгы үелерде»

Культурада шинчилээр темалар-ла хөй деп чүвени Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң болгаш Чөөн Сибирийниң күрүнениң культура болгаш уран чүүл академиязының Тывада салбырының башкылары болгаш студентилери апрель 4-те Уран чүүл училищезинге эрткен «Тываның культуразы: эрткен болгаш амгы үелерде» деп эртем-практиктиг конференциязынга бадыткааннар.

Студентилер-даа, башкылар-даа Тываның культуразы болгаш уран чүүлү хөй талалыг, ону ханы болгаш доктаамал шинчилээри негеттинип турар деп чүвени боттарының он-он илеткелдеринге демдегледип турган. Шинчилелдерни башкылардан, студентилерден өске кылып турар эртемденнериниң санының эвээжи хомуданчыг.

Эртем-практиктиг конференцияның ажылын дөрт аңгы секцияга чаргаш, чаңгыс хүн иштинде эрттирген.

Библиотека-информация секциязынга лекциялардан Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулу В. Ондарның «Тывага библиотекаларның тургустунга-

нының төөгүзү» деп шинчилел ажылын, ЧСККУА-ның студентизи А.Кара-Салдың «Тываның хоорай болгаш көдээ школаларының үстүкү класстарының өөреникчилериниң номчулганының деңнелге анализи» деп илеткелдин, уран чүүл секциязындан И.Ондарның болгаш Е.Карелинаның (КУУ) «Хая-Мерген» — баштайгы тыва балет», улусчу чогаадылга секциязындан КУУ-нун сургуулу Р.Самбукайының «Тыва улусчу театрларның тургустунганының болгаш хөгжүлдезиниң айтырыглары», Х.Күжүгеттин «Тываларның уруг бажын хылбыктаар өг-бүле чаңчылы» деп ажилдарын онзалап демдегледип болур. Конференцияның киржикчилери бо темалар-биле улам ханы ажилдап, оларны шинчилээрин уламчылар болза эки дээн күзелдерин түңнел хуралга илереткеннер.

Эртем-практиктиг конференцияның ажылынга Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыды Зоя Самдан киришкен.

Культура болгаш уран чүүл өөредилге черлериниң эртем-практиктиг конференциязы сургууларның боттарының күжү-биле тургускан солун концерти-биле доозулган.

Бистиң корр.

2006 чылдың май 9-та
«Тываның 5 чылы аттыг»
стадионунга «Шын»
солуннуң шаңналы дээш
национал тыва хүрештин
чыл санында
эртип турар
чаңчыл болган
маргылдаазын бо
чылын Ада-чурттуң
Улуг дайынынга
Тишеллениң 61
чылынга
тураскаадып эрттирер.

«Шын» солун Тываның социал-экономиктиг, культурлуг хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге кол черни ээлеп чоруур парлаганың органы болбушаан, республикага тыва национал хүрешти сайзырадып, аныктар ортузунга ону негедеринге бодунун төлөптиг үлүг-хуузун кирип келген Республиканың шыырак дээн мөгелери «Шын» солуннун

шаңналы дээш маргылдаага киржип, орта шаңналдыг черлерни ап чорааш улуг спортче бодунун оруун эгелээнин айтып каары чугула.

Бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазының май 9-та 14 шакта «Тываның 5 чылы аттыг» стадионунга эгелээрин дыңнадып тур. Аңаа республиканың болгаш найысылалдың эң шыырак мөгелери киржир.

«Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазы колдуунда деткикчилерниң идепкейлиг киржилгези-биле эртип келген. Бай-шыырак организацияларны, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип чоруур сайгарлыкчыларны, тыва хүреш маргылдаазының мөгейикчилерин «Шын» солуннуң шаңналы дээш маргылдаага деткикчилеп киржириңерни улуу-биле диледивис.

«ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯЗЫ.

Чөпшээрэжир аргавыс чок МЕГЕЛЕВЕЙН КӨРҮҢЕР ДЕПУТАДЫВЫС

«Новый век» телеканалдың «Ажык чугаа» программазын март 23-те телекөрүкчүнүң айтырынга харыылап ора, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты А.П. Дамба-Хуурак чурттуң Президентизи В.В. Путинге чамдык депутаттарның кыйгырынга ат салып тура, ол аңаа чүгле бодунуң санал-оналын илереткен эвес, а Тере-Хөл кожуунда ужуражып, чедип чорааны соңгукчуларының санал-оналын база барымдаланым ол деп медеглээн.

Бис, мооң адаанда ат салган үндезин тере-хөлчүлөр, хүндүлүг Анатолий Партизанович массалыг аудиторияны дыка-ла будалгаазынга таварыштырган-дыр деп дидими-биле бадыткап тур бис.

Бирээде, А.П. Дамба-Хуурак депутатка соңгукчаның соонда Тере-Хөл кожуунун сумуларыңче чаңгыс-даа катап чедип көрбээн. Кунгуртууга чаңгыс катап чорааш, ол кожуун төвүнүң соңгукчуларынга Чаа чыл-биле байыр чедирген дээрден башка, кандыг-даа ужуражышкын, отчет кылбаан.

Ийде, депутат Кызылга чүгле кожуунун албан-дужаалдыг

кижилери-биле харылзажыр. Бис ооң Чазактың ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр кандыг туруштуун билбес бис, ынчалза-жок бир эвес ооң туружу таарымча чок-даа болза, ону Тере-Хөлдүң бүгү чурттакчы чонунун база ындыг деп чугаалай бээрге кайын тааржыр боор.

Кожуунун соңгукчуларынга хамаарыштыр алыр болза, оларның кол нуруузу Ш.Д. Ооржактың республиканың удуртукчузу албан-дужаалга ажыл-чорудулгазын чүгле эки деп үнелеп көрүп турар. Ону ындыг дээринге бүгү үндезинер бар.

Ынаар чедери тоң берге Шы-

наа сумузуңуң чурттакчыларынга кончуг берге үеде, чурттакчы чонун хөй санныг дилеглеринге уткуй харыы кылдыр, Тыва Республиканың Президентизи турар үезинде Ш.Д. Ооржак 1995 чылдың чайынында Кызыл кожуунун Шынаа сумузуңуң девискээринге 5 чыл дургузунда тускай эргелеп башкарылганы тургузар дугайында чарлык үндүргөн. Ол хемчег Тере-Хөлдүң социал-экономика байданын дыка-ла улуг салдарлыг болган. Автотранспорт-биле өске черлерге харылзаа безин катап тургустунду.

2001 чылдың май 6-да бүгү чонун референдумунга хүлээп алдынган ТР-ниң чаа Конституциязының төлөвилелинге Ш.Д. Ооржактың эгелекчи саналы-биле республикага чаа, Тере-Хөл кожуунун тургузарын көргөн. Катап тургустунган кожуунун чурттакчы чону республиканың Чазааның боттук деткимчезин доктаа-

мал көрүп турар. Чүгле сөөлгү дөрт чылдың дургузунда Кунгуртуг суурда эвээш комплектиги школа, дөрт квартиралыг бажың, аалчылар бажыны, элээн каш хууда чуртталга бажыңары тутунгулаан. Республикада эң ыракузак кожуунга хамаарыштыр алыр болза, ол ындыг-ла эвээш эвес, а ам бүдүп турарын көөрге мырыңай кайгамчык. Амгы үеде суурда ыяш болбаазырадып ажилдап кылыр цехтин, эт болгаш кат аймаа болбаазырадып кылыр биче цехтерин, школага спорт залының болгаш өске-даа объектилерин тудуглары чоруп турар. Кожуунда спутник дамчыштыр телефон харылзаазы ажилдап турар, чурттакчы чон төп телевидениениң бирги, ийги программаларын көөр аргалыг болган.

күш-ажылдың хоочуну, мурнундагы даргазы,

Зинаида Шойжуевна НАДЫЛ, күш-ажылдың хоочуну, Россия Федерациязының улус өөредилгезинин тергини,

Нина Максимовна ОРГОЕВА, Кызылдың эмчи училищезинин библиотека эргелекчизи, Нина Чамаевна МОНГУШ, күш-ажылдың хоочуну, Россия Федерациязының улус өөредилгезинин тергини.

Бир эвес 1995 чылдагы Шынаа сумузуңуң ынчангы социал-экономика байданын амгы Тере-Хөл кожуунун социал-экономика байданы-биле деңнетирип көөр болза, эки талазынче өскерилгелер кичи бүрүзүңге илден. Оларны суурнуң даштыкы хевирин безин херечилей бээр. Мурнундагы ойбак-чирик, элең-тендиң кажээ-херимнер кайда боор, шуптузу солуттунган. Электри дамчыдылганының шугумунга капитал септелгени бүрүнү-биле кылган. Кудумчулар аян-шинчилиги, бажыңнар каас-коя апарган деп болур. Ынчангыш А.П. Дамба-Хуурактың чугаалап турары дег, тере-хөлчүлөр Чазактың, ооң баштыңының ажыл-чорудулгазын деткивейин турар деп медеглели херек кырында байдалга дүүшпейн турар.

Боранак Иванович ЭРЕКСЕН, Шынаа көдээ Сөвединиң

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

М.Б. Кенин-Лопсанга «Тыва Республиканың эртеминин алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Үр чылдарда үре-түннелдиг ак сеткилдиг ажылы болгаш эртем хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу дээш Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейниң Тыва Республиканың төөгү килдизинин этнология талазы-биле улуг специализи Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсанга тыпсыр.

Кызыл хоорай, 2006 чылдың апрель 6, № 54.

А.М. Калчанны, Н.Б. Ооржакты Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш өөредилге адырынга чедип алган чедишкени дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун кижизидилге ажилдарының талазы-биле директорнуң оралакчызы Нина Байыровна Ооржакты.

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун методизи Айлана Маадыр-ооловна Калчанны шаңнаар.

Кызыл хоорай, 2006 чылдың апрель 6, № 57.

В.Б. Төмүрге «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш хореография уран чүүлүнүн адырынга чедип алган чедишкени дээш Тываның күрүнө филармониязының «Ураанхай» мюзик-холлдун балет артизи Владлена Бархеевна Төмүрге тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 2006 чылдың апрель 6, № 56.

Республиканың саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албаны аңаа хамаарышкан документаалдарга болгаш документи-лерге дүүштүр, ажыл планын езу-гаар ажилдап келген. Эрткен чыл дургузунда 146 ревизияларны болгаш хыналдаларны чоруткан. Оларның 57-зи план езугаар, чижээ, дөрт кожуунун – Мөңгүн-Тайганың, Чөөн-Хемчиктин, Өвүрүнүң болгаш Тожунуң бюджет күүселдезин хынаан. Мөңгүн-Тайга кожуунун албан черлеринде чет-пестер кончуг хөй болган. Чамдык чижектер бо: бир миллион ажыг рубль түңнүг акша база материалдыг чүүлдерге дудагалдыг, акша-хөреңгини үндезин-бадыткал чокка үндүр бижээни мырыңай эмгек – 4,2 миллион ажыг, ооң-биле чергелештир бюджет албан черлеринин ажилдакчыларынга 218,7 муң рубльди артыкка төлээн. Мынчап кээрде, чагырга даргазы А.К. Донгакты ажылындан хостаанында кичи кайгаар чүве чок.

Тожу кожуунда акша дудагалды 3,5 миллион ажыг, Өвүрде — 2,3, Чөөн-Хемчикте – миллион

ажыг. Ак-Довурак хоорайның өөредилге килдизинде ындыг дудагал барык миллион чыгы, «Кызылфармация» бүдүрүлгезинде чартык миллион ажыг, Тожуда – барык миллион. Үндезин-бадыткал чок үндүр бижиттинген чүс-чүс муң рубль акшаны Кызыл хоорайның муниципалдыг эт-хөреңгизин башкара комитетинден (2,3 млн.), «Улуг-Хемтеплоэнергодан» (1,2 млн.) болгаш өске-даа черлерден хыналдалар тодараткан.

Мындыг чижектерни киригер, ниити саннарны адап көрээли. Дыка хөй бюджет албан черлеринде шыңгыы саң-хөө хажыдышкыннарын ревизиялар болгаш хыналдалар тодараткан бооп турар. Чүс ажыг таварылгада ындыг хажыдышкыннар барык 247 миллион «өртектиг». Ооң иштинде республика бюджетинден 166,3, муниципалдыг тургузулардан 68,6 миллион. Оларның иштинден көрдүнгөн сорулгазындан өскээр чарааны – 21,2 миллион. Хажы-

дышкыннарын кол нуруузунда кадык камгалал, өөредилге черлери болгаш кожуун чагыргалары кытып турар боор-дур. А акша-төгерик болгаш материалдыг чүүлдерниң дудагалды-биле чергелештир оларны учетка албааны 1,6 миллион ажыг рубль деп, хынаан черлерден тодараткан. Чогуур үндезин-барымдаа чокка үндүр бижээ 22,2 миллион рубль илереттинген. Ажыл төлевири артыкка төлээни барык 2 миллион. Кылбаан септелгени кылган дээш 420 муң рубльди артыкка төлээни хынаан 36 бюджет черлеринден тодараттынган.

Мында адаттынган ыракта долу эвес саннардан, фактылардан алырга, республикада саң-хөө чарыгдалдары «эрин ажыл», бюджетке кончуг улуг когаралды чедирип турар-дыр. Ол чүгле хынаан черлерден тодараттынган дээрзин катап сагындыраалы.

Саң-хөө талазы-биле мындыг улуг хажыдышкыннар болуп турда, 2005 чылда республиканың

бөгүн ажилдап турарын чугааладым. Ол приемнигин ажилдадып-каш, чоргаар чугаалады. – Чүс чылдың солун медеэзин дыңнаңар!

Приемниктен октаргай делгемнеринче бир дугаар кичи – совет дамааты Юрий Алексеевич Гагарин ужуп үнгеш, менди-чаагай Черге эеп келгенин билип алдым. Ол медеэни СЭТА катап-катап дамчыдып турду. Бис бичи улус, ышкаш кускапжып, каткы-хөглүг удур-дедир байыр чедир-жип, өрү шурап, чуртувус дээш, бир дугаар космонавт Гагарин дээш шын-на сеткиливистен өөрүп турдувус.

Ол үеде ийги кичээл соонда, узун чапсар болур чүве. Башкыларга өөреникчилерни доп-драан даштыгаа чыскаарын диледивис. Шугум чыскаал үезинде өөрүшкүлүг, онза медеэни өөреникчилерге, башкыларга дыңнадырывыска, олар база дыка-ла өөрэннер ийин.

Бо солун медеэни чүгле суурнуң чурттакчылары дыңнаваан турган. Ынчангыш клубка кежээки кино мурнунда кончуг чугула медеэни хамык чонга чарлап тарадыр улуг даалга меңээ онаашкан. Ону күүсеттим-даа, чон база өөрүшкүзүн чажырбайн турган. Суурнуң улуг-бичи чурттакчыларынга ол үениң кол медеэзин ынчалдыр хүнзедир дыңнадыр аргалыг болдум.

Оон бээр ам 45 чыл эрте берген. Ынчалза-даа Черниң бир дугаар космонавтызын октаргайже салып үндүргөн хүннү ам-даа утпаан мен. Ол ындыг турар-даа ынаан, чүге дизе, апрель 12 – бистиң амыдыралывыска бир чырык, төөгүлүг болуушкунну арттырган.

Дагба ХОВАЛЫГ, күш-ажылдың хоочуну.

Авиация болгаш космонавтика хүнүңге

БҮГҮ ЧУРТУВУСТУҢ ӨӨРҮШКҮЗҮН ҮЛЭШКЕНИВИС

Чазак Отчедун чугаалажып тур бис

БЮДЖЕТ АКШАЗЫН ТӨТЧЕГЛЕВЕС

нышевка чагаа чоруткан бис. Хоойлужудулга палатазының даргазы чүгле бистиң албаны, Саң-хөө яамызын эвес, федералдыг хайгаарал органын херекке албайн келген.

Отчеттук үеде эрге-хоойлу камгалаар органнарже 30 материалды чоруткан, ол 51,3 миллион рубльге хамааржыр. 6 кеземче херээн оттурган.

Бюджет албан черлеринде бухгалтерия ажилдакчыларының аттестациязын чорудары негетинип турар, ол талазы-биле саналдарывысты кириген бис.

Бо чылын ажылывыска база-ла ындыг янзылыг уламчылаар, ынчаарга мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлөвилелдерге күрүнө контролю маңаа кол черни ээлээр алаар. Ажылывыска түңнели, эрткен чылдың планын күүсеткенивис ышкаш база-ла үре-түннелдиг болурунга бүзүрүп турар бис.

Анай-Хаак ДЫРТЫЙ, республиканың саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанының удуртукчузу.

РФ-тиң болгаш ТР - ниң «Арга-арыг камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентилелдин удуртукчузунун оралакчызы В.И. Шишкин.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

1946 чылдан 2004 чылга чедир арга-арыг ажил-агыйның юридиктиги ады 6 катап өскерилген болуп турар. Чаңгыс катап 1981 чылда Арга-арыг ажил-агый яамызы дээди атка четкен турган үези бар. «Тыва Республиканың арга-арыгның алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттың эдилекчизи, 1977 чылдан 1993 чылга чедир республиканың арга-арыг ажил-агый коллективин удуртуп келген Михаил Александрович Гаков «Республиканың баштайгы болгаш сөөлгү арга-арыг ажил-агыйның сайыды чораан мен» деп 1996 чылда республиканың арга-арыг ажил-агыйның 50 чыл юбилейин демдегледип турувуста чугаалап орду. Кадының болгаш назы харының улгатканы-биле республика девискээринден үнүп чоруп, бодунун төрөөн хоорайы Брянскиде чурттап чоруур-даа болза, республиканың арга-арыг ажил-агыйның 60 чылынга холбаштыр байыр чедирген телеграмманы чорудуп, чаагай күзээшкннерни йөрээген болду. Эки сеткилдиг удуртукчуну чон кайын уттур.

Экономиктиг кризистин берге чылдары республиканың арга-арыг ажил-агыйларын база окуп эртпезин дээрзин Сергей Валентинович бодунун илеткелинге демдегледди. 1992 чылдың төнчүзүндө арга-арыг ажил-агыйларының боттарының хереглелинге ажыглаары-биле ыяш кезерин хоруп каан турган. Арга-арыг ажил-агыйлары санитарлыг кезилдени чорудуп, ооң-биле бараанныг продукцияны бүдүрүп, садып-сайгарып турган. 1993 чылдың январь 10-да Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле «Тувинский лес» ассоциацияны тургускаш, арга-арыг ажил-агыйларын ийи чаргаш, ажыгдал ыяшты бүдүрүп үндүрүп, бүдүрүлгө цегин, кол фондусу-биле катая «Тувинский лес» ассоциацияга дамчыдып берген. 1993 чылдың январь 10-да №8 ТР-ниң Чазааның баш удур көрдүмзүн доктаалы республиканың арга-арыг ажил-агыйларынга экономиктиг болгаш материалдыг улуг когаралды чедирген.

Республика девискээринге

ЭРТКЕН ЧЫЛДАРНЫҢ БАЙЛАК АРГА-ДУРЖУЛGAZYHHA

өрттүн айылдыг үезинде чылдың-на арга-арыг өрттери болуп турар. Арга-арыг ажил-агыйы 60 чыл иштинде тургустунуп келген үезинде дыка хөй өрттерни өжүрүп келген. Сөөлгү 30 чылдарда республика девискээринге дыка улуг өрттер болган. Ылаңгыя эн улуг өрттер 1990, 1996, 1998, 2002 чылдарда болгулаан. Көдээ черлерге турган бүдүрүлгелер буурап дүжүп, сандарап эгелээрге, хөй ажил чок кижилер тывылган. Чазын, күзүн олча-хайып тайга кезип, кат, тоорук, сыын мыйызы чыгган кижилер көвүдзүн. Оларның харысалга чогу-биле хөй өрттер болуп турар.

Сөөлгү 20 чылда эң улуг өрттер 2002 чылда болганы бадыткаттынган. Тожу, Каа-Хем, Кунгуртуг кожууннарның девискээринге ийи ай чедир хып турган өрттер тургулаан. Сөөлгү чылдарда чаксы болгаш кыска өрттерге баш удур белеткел ажилдарын республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентилели бедик деңгелге чорудуп турар апарган. Ол бир талазында федералдыг бюджеттен баш удур белеткел ажилдарын чорударын акшаландырып турар апарганындан база хамааржып турар. Ынчан кээрге, сөөлгү үш чылда байдал черле экижзүн, болуп турар өрттерниң хемчээли звээжзүн, ону үезинде дүрген өжүрүп четтигип турар апарганында.

Сөөлгү чылдарда арга-арыгны ажыглаары көвүдзүн болгаш арга-арыгны катап тургузар талазы-биле улуг хемчээлдиг ажилдар чоруп турар. 1996-2006 чылдарда 607,3 муң кубометр ыяшты дөзүндө кезип ажыглаан, ооң иштинде 180,4 муң кубометр ажыгдал ыяшты. Белеткзүн ажыгдал ыяштын деңгизгүүрү 29,7 хуу болуп турар. Тес-Хемнин, Каа-Хемнин, Тожунун, Чадаананың арга-арыг ажил-агыйларының девискээринин фондусундан ыяш белеткээр девискээрлерни тускайлап берген. Эңне хөй ажыгдал ыяшты ажыглап турар черлерге: «Компания-СВК» КХЭ, алдын тывыкчыларының артели «Ойна», «Чербинин ыяш

белеткээр пунктузу» КХЭ, күрүнениң механизастыг ажилдар чорудар эргелели, «Тодан Голд» КХЭ хамааржыр.

Республиканың арга-арыг ажил-агыйлары арга-арыгны катап тургузарынче улуг кичээнге ийи салып турар. Тываның арга-арыг ажилдакчылары дыттын үезинин чыып алырының чаа аргазын боттары чогаадып кылгаш, Сибирь дыдының 1-ги болгаш 2-ги

Сөөлгү чылдарда арга-арыгны хоралыг курттардан болгаш арга-арыг аарыгларын камгалаар талазы-биле улуг ажилдарны арга-арыг ажил-агыйлары чорудуп эгелзүн. 2005 чылдың эгезинде 49798 га черге хоралыг курттар непертзүн турган, ол шөлдүн 79,5 хуузунга хораннашкынны чоруткан. 2006 чылда арга-арыг аарыгларын камгалаар улуг ажилдардан 12198 га черге хоран-

тудунун ажилдакчызы О.Ч. Ой-дупаа, ТР-ниң үлетпур сайыды В.О. Ооржак, арга-арыг үезининин эртем-бүдүрүлгө төвүнүн удуртукчузу Г.М. Лоцицкая, арга-арыг институтунун деканы П.И. Аминев илеткелдерни кылганнар.

Бир талазында республикада ногаан бойдушту камгалап чорудуп улуг бүдүрүлгениң 60 чыл юбилейи болуп турда, күш-ажылдың хоочуннарынга, бүдүрүлгениң мурнакчыларына шаңнал-мактал хөй болганын демдеглезри чугула. РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызындан, Россияның арга-арыг ажил-агый албанындан, ТР-ниң Чазааның Хүндүлүг аттары болгаш Хүндүлүг бижиктери, «Хүндүлүг арга-арыг ажилдакчызы» деп хөрөк демдектери, хүндүлүг аттар база өрттиг белеткел-биле нитизи-биле 50 ажыг кижиги шаңнаткан.

Эртем-практиктиг конференцияның соон улаштыр республиканың арга-арыг ажилдакчыларының 3-кү съездизи болуп эрткен. Бо айтырыг талазы-биле кол илеткелди республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентилелдин удуртукчузунун оралакчызы РФ-тиң болгаш ТР-ниң арга-арыг камгалалының талазы-биле алдарлыг ажилдакчы деп хүндүлүг аттарның эдилекчизи Валерий Иванович Шишкин кылган. Дөртөн хире чылдар иштинде республиканың ногаан бойдузун камгалап, Валерий Иванович бодунун илеткелин арга-арыг ажилдакчыларының мурнунда туруп турар чидиг айтырыгларга доктааган. Түннелинде бо-ла тургустунуп келген чидиг айтырыгларга хамаарыштыр, Тыва Республиканың арга-арыг ажилдакчыларының 3-кү съездизинин мурнундан кыйгырыгны хүлээп алган. Ооң-биле чергелештир съездинин делегаттары Бүгү-россияның арга-арыг ажилдакчыларының 6-гы съездизинче делегаттарны соңгааннар.

Сергей ХЕРТЕК. Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Тываның арга-арыг талазы-биле баштайгы дээди эртемниг инженер-технологтары, ам күш-ажылдың хоочуннары К.К. Салчак, Д.Ч. Доржу.

сорттун үезиннери-биле Россияда кол хандырыкчылары болуп турар. Бистиң Тывадан барган үезиннер Америкада, Канадада, Камчаткада, Сахалинде болгаш Барыин Европаның чурттарында өзүп үнүп турар. 1960 чылдардан эгелзеш, бичии өзүмнер өстүрер черлерни ажыглап эгелзүн болгаш ооң соонда ооң шөлү чоорту улгадып келген. Чербинин, Кызылдын Көк-Тейде лесничестволарда, Сарыг-Септин лесничествозунда, Барыин-Хемчиктин, Чадаананың арга-арыг ажил-агыйларында катчимистиг үнүштерниң плантациялары эки дүжүттү берип келген. 1996-2005 чылдарда 51427 га черге арга-арыгның тарылгазын чоруткан, ооң иштинде 4995 га черге арга-арыг культураларының.

наашкынны чорударын көрүп турар.

Арга-арыгны камгалаар талазы-биле эрткен 60 чылдарның байлак арга-дуржулгазынга даянып алгаш, амгы үениң чаа технологиязы-биле арга-арыгны камгалаарына бистиң тускай эртемниг специалистеривиске, хоочуннары-виска бүзүрөп турар бис деп илеткелдин түннелинде Сергей Валентинович демдеглезин.

Эртем-практиктиг конференцияга ТКУ-нун проректору Сергей Октяевич Ондар «Тываның арга-арыгның хөгжүлдезинин прогнозу болгаш тургустунган төөгүзү» деп лекцияны номчаан. «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктин директору В.И. Канзай, Красноярск хоорайда арга-арыг инсти-

Республиканың арга-арыг ажилдакчыларының 3-кү съездизинин делегаттары.

Сорулгазы чангыс

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың декабрь 23-те үндүргени доктаалы езугаар, «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарының ээзи өскерилген. Курорттарының чаа ээзи—күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Санатор-кадыкшылга комплекзи «Тывакурорт» болган. Ооң тургузукчузу ТР-ниң Э-хөреңги эргелеп-башкарар агентилели. «Тывакурорт» КУБ-туң чиңгине директорунга профэвилел ажылдакчызы база ТР-ниң парлалга комитединиң удуртукчузу чораан О.С.Шириндүү томуйлаткан. Аңаа бистиң корреспондентивис ужуражып, каш айтырыгларны салган.

—Очур Соднамович, «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарының эде организаашкыны чүден болган ирги?

—Бир дугаарында, «Кадыкшыл» деп национал төлевилелдин ишинде чоннуң кадыкшылгазын чаа хамаарыштыр чаа негелделерге дүүштүр ону кылган. Бистиң курорттарының унитарлыг бүдүрүлгелер болгаш эмнелге-кадыкшылга ажыл-чорудулгазы-биле чергелештир коммерция ажыл-чорудулгазы база чорудар ужурга таваржып турганы чажыт эвес болгай. Курорттарының кол эмчилери дээштиг эмнелге-кадыкшылга ажылын организааштап чорудар хүлээлгезинден ырап, ажыл-агый эргелекчилеринче шилчий берген турган болгай. «Чедер» курорттуң кол эмчизи Савин Санчитович Ондар сөөлгү чылдарда хөй уешагын эвээш эвес мал-маганның дузалап ажыл-агыйын сайзырадырынче, курорттуң септелге ажылынче, бүдүрүлгени эм-таң, аш-чем-биле хандыраарынче болгаш акшаландырышкын, үндүрүлгелер айтырынынче чарыгдал келгени билдингир. Ам ол бо бүгүден хостаттынган. Эде организаашкынын кол утказы

болза, кол эмчилерниң мергежилинге дүүшпес ажыл-агый удуртуп, ынаар сагышсыраарындан хостап, оларның билиин, арга-дуржулгазын курорттарының эмнелге ажыл-чорудулгазынче мөөңээр болур.

—Ол талазы-биле билдингир-дир. Курорттары-биле чаа удуртулга тургузуунуң аразында харылзаазы кандыг болуру?

—Устав езугаар «Тывакурорт» КУБ кол бүдүрүлгө болур, а курорттар юридиктиг эрге чок ооң салбырлары болур. Шупту удуртулга ажыл-чорудулгазы чангыс черге турар: чангыс бухгалтерия, чаңгыс агар сан, чаңгыс аай саң-хөө—ажыл-агый болгаш кадр политиказы. Мооң мурнунда бистиң курорттарының ийи аңгы хөделеп, тодаргай үлгү-хуулуг чижилгеге, чамдыкта бот-боттары-биле адааннажылгага турган болза, ам оларга чаңгыс аай сонургал, бот-боттарына дузалажыры, чөпшээржилге бир дугаар черде турар чаңгыс бажыңга чаңгыс чурттаары болур. Олар чонга эмнелге болгаш кадыкшылга дузазы көргүзөр чаңгыс сорулгалыг болгай.

Чижээлээрге, «Үш-Белдир» курорт чүгле чайгы сезонда ажыл-

даар, а чылдың арткан тос айларында 12 ажылдакчы колдуунда чүңү-даа кылбайн турар болгай, а шалынын үзүктөл чок ап турарлар. Ам бис ажылчын күштү боттарывысты-биле ажыглап, чылды өттүр ажылдап турар «Чедер» курортка «Үш-Белдирниң» улузун база ажылдадыр чадавас боор бис. Бистиң санап турарывыс-биле алырга, чүгле ажылчын кадрларны шын ажыглап тургаш безин чылда 600-700 муң рубльди камнап ап болурунуң аргазы бар бооп турар. «Тывакурорт» КУБ «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарының салгакчызы болганда, эмнелге-кадыкшылга чорудар эрге дээш чаа лицензия кылдыртпас, чүгле «Тывакурорт» деп чаа юридиктиг албан чериниң адынче эде кылыр ужурулуг. Бо хуннерде мен бо талазы-биле база бүдүрүлгениң уставын демдегледир ажылдарны чорудуп тур мен.

Эде организаашкын ажыл-херекти ажыл-агыйы эвес чорударын, саң-хөө корум-чурумун быжыктыраарына база улуг ужурудузалай. Маңаа хамаарыштыр эрткен чылдың түңнелдери-биле «Үш-Белдир» курорт 1 млн. 300 муң рубльге дугаадаанын, ол-ла хире түңге ажылчыннарның шалың акшазы база үндүрүлгелер төлетимнээнин чугаалаарга-ла чедер.

—Курорттарының эде организаашкынын түңнелинде холунда путевкалыг улусту хандыраарының шынары кудулай бербес ирги бе?

—Чок, өскерлир болза, чүгле эки талазынче. Эрткен чылдың

төнчүзүнде Социал камгаладылга фондузунуң Москвага чиңгелделиг улусту хандыраар эрге дээш эрттирген конкурзунга бис база катап ойнап алдывыс. Биске бир муң беш чүс курортчуларны дыштандыраарына акшаландырышкынны ажыткан, бир путевканың өртээ 15 муң рубль. Ынчангаш 22 млн. рубльге чиңгелделиг дыштаныкчыларны дыштандыраарына федералдыг төптөн акшаландырышкынны чорудар.

«Тывакурорт» КУБ коммерциялыг организация болганда, чонга немелде ачы-дузаны көргүзүп тургаш, чылда орулгавысты 30 млн. чедирер сорулгалыг бис. Орулганың хөй кезин материал-техниктиг баазаны делгемчидип, дыштаныкчыларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле чаа дериг-херекселдер садып, курорттарының сайзыралынче чорудар. Бо чылдан эгелеп, «Чедер» курортка бичии уругларга 50 олуттуг эмнелге корпусунуң тудуун, курларын электростанцияны, кышкы гаражтар тудуун эгелээрин планнап турар бис. А «Үш-Белдирге» коттедж хевириниң ийи, дөрт олуттуг 10 корпус тудуун кылып эгелей бээр.

—Үстүнде немелде ачы-дуза көргүзөр бис дидинер, ынаар чүү кирип турар ирги?

—Чугаа бир дугаарында, дыштаныкчыларның сервис хандырылганын экижидериниң дугайында чоруп турар. Чижек кылдыр Сибирьде билдингир, Тываның чоогунда «Сосновый бор» деп санаторийни алылыңар. Кожа-

ларывыстан соляная шахта, сугааның массажи, гирудотерапия, иглорефлексотерапия, мануалдыг терапия дээш, оон-даа өске дээштиг эмнелге-кадыкшылга хевирлерин үлегерлеп алырын бодап турар бис. Ол санаторийде таарымчалыг кылдыр дыштанырынга сауна, кино-театр, танцы залы, бильярд, спорт дериг-херекселениң түр хөлөзилел чери, дыштаныр хуннун янзы-бүрү программалары база бар. Биске, Тывага база ол болгаш оон-даа өске немелде ачы-дуза хевирлерин көргүзөр бис.

—Очур Соднамович, Тывада черлик курорттар дигиривис аржааннарывыс бар болгай. Келир үеде оларны база культурулуг черлер кылдыр кылырының аргазы бар бе?

—Тускай сорулгалыг федералдыг болгаш республика программалары езугаар чоннуң кадыкшылын экижидеринге эвээш эвес хөреңгини үндүрүп турар болгай. Оларның кезин Тывага санаторлуг курорт албан черлери сайзырадырынга, немелде эмнелге-кадыкшылга комплекстери тургузарына ажылаар боор дээрзинге идегээр апаар. Бир дугаарында чугаа «Шивилиг», Мурнуу Аржаан дугайында чоруп турар. Дыштанган улуска таарымчалыг байдалдар херек чонда сурагжаан оон-даа өске аржааннар бистиң кичээнгейвис чок артпас.

Бистиң корр.

Түңнелдиг ажылдаар

Эгезинде бичии тайылбыр. Ынчаарда Тывага көдээ ажыл-агый «тендиңейни» бээрге, 1995 чылдың июнь 9-та «Шын» солунга материал бижээн мен. Ында элээн хөй теорияжыткан хевирлиг, нити чүүлдер хөй турган чүве, ам бо удаада, бир-тээ, агроулетпүр комплекзин хөгжүдөр дугайында национал төлевилел бар апарган төлээде, кол-кол бодалдарымны кысказы-биле кирип, бо дугайында мен ышкаш эш-өөрүмнүң үнүң дыңнаар бодадым.

СҮМЕЛЕРИМ БОЛГАШ БОДАЛДАРЫМ

1. Мен бодаарымга, бир-ле дугаарында, Тывада малдын баш сан-түнүн үндүрер. Бо хуннерде 8 чүс ажыг муң шээр мал бар деп турар, бир эвес ындыг хөй мал турган чүве болза, шаандагы хамык кыштаглар чүге ээн турарыл? Кыжын-даа, чайын-даа кожууннар девискээринге чөп кандыг-даа мал шоолуг көзүл-безил? Чер болганга мал-ла-мал, чайладыр чер тывылбас турду. Кожууннарда чурттап чоруур тускай эртемниглер 70-80 муң дээн болза, дөңгүп-ле 30-32 муңна хире бар деп бил дээр. Дотация акшазы алыр дээш хөй саннар бижип турар хире. А статистика органнары ону чүү деп көөр чүвөл, шын эвес сан-түн оларның буруузу эвес деппе.

2. Национал төлевилелдин өзек айтыры — малдың баш санын өстүрери. Мал бажын амгы турганындан каш катап ажыр

көвүдөдир дээш суму, кожуун бүрүзүңге даалга-саннар, план-даа берип болгай-ла. Малдың баш санын шыырак өстүрген кижилерни, сумуларны, кожууннарны тускай шаңнаар, ону төлевилелге көөрү эргежок чугула.

3. Кожуун бүрүзүңге ам дээрэзинде бир-бир улуг ажыл-агыйларлыг МУБ-тарны тургузары чугула деп бодаар мен. Ол ажыл-агый кожууннуң албан организация черлериниң аш-чем хереглелин (эът, сүт, тараа, далган) хандыраар кылдыр. Оларга далган дээрбези, хлеб быжыраар чер, сүт болбаазырадыр цех дээш, оон-даа өске чүүлдерни тургузар. Ажыл-агыйны эң-не таарымчалыг черге, сумуга тургузар. Удуртукчуга ажылдап шыдаар, тура-соруктуг кижини шилип алыр: көдээ ажыл-агый эртемниг, арга-дуржулгалыг, 50 хардан ашпас назылыг, чонга хүндүктелдиг. Ол кон-

курс езугаар шилиттинер. Маңаа комиссияның дузазы херек апаар.

4. Тараа өстүрер ажыл-агыйларның тарылга чери сугаттыг болур болза деткиир, биезги ышкаш кургаг черлерге тараа чажарын болдурбаза эки.

5. Тывада 1 муң баштан өрү шээр мал азырап өстүрүп турар эрес, ажылгыр кижилер хөйү-биле тыптып турары канчаар-даа аажок өөрүнчүг. Ам олар-биле ажылдаар болза эки. Чүл дизе, 1000-чу кижини азы мундан хөй хөй өстүрүп алган хойжу чылдың-на 300 хире анык кыс хойларны чаа тургустунуп азы ажылдап турар ажыл-агыйларга күрүнениң чагыы-биле саткан турарын чедип алыр болза, ол кижиге-даа улуг орулга болур, ажыл-агыйларга-даа ажыктыг. Өртөктер канчаар-даа аажок улуг рольду болур, садып алыр мал дээш акша харамнаныр болзусса, амгы байдалдан дээрэ-дес бис. Маңаа бодувустун иштики рыногус кедилг. Кызылда рынокта кандыг-дыр. Кыш, чай чок колдуунда анык кыс мал эьди садып турар. Ол хойларны тускай пункт тургускаш, садып алгаш, өске ажыл-агыйларже канчап саарып болбас деп. Төрүүр мал чок болза, канчап мал өстүрер боор.

6. Кожуун бүрүзүңге чондан эр бызаа, молдургаларны садып алгаш, оларны семирти азырааш,

сайгарар черлер херек. Кызыл хоорай чоогунда база ынчаар. Шаандагы «Сукпак» совхоз хевирлиг. Ындыг ажыл-агыйны «Урянхай» МУБ-биле звилелдештирип тургузар суг болза, тергин-не эки болур ийик. Ол-ла ынчалдыр хаван азыраар шөлдү база аңаа кошса эки эвес бе?

7. Кызыл хоорайны ногаа-биле хандыраар дээш «Тепличный» комбинатты деткивишаан, «Кара-Хаактың» ногаа ажыл-агыйын катап күштүг кылдыр тургузары чугула.

8. Уксаалыг малдар садып аар дээш ыңай-бээр чоруп турган херээ чок. Баштай малдың бажын өстүрүп алыр, ооң соонда ол малдарны ишинге шилилге кылып тургаш, уксаазын экижиткени дээр, чүге дээрге ук черге таарышкан малды өстүрүп алыр арга бар болур. А сүткүр саар инектерни харын амдызында өскээртен шилип садып ап болур ыйнаан.

9. Агроулетпүр хөгжүлдезиниң айтырыын көдүрүп тургаш, шаандагы белеткел контораларын утуп болбас. Ам оларны кожуун бүрүзүңге тургусун дивейн тур мен. А бо Кызыл райпозунга ылап-ла ажылдап кириптер дээр болза, колдуунда белең, кадрлар, артында арга-дуржулгалыг кижилер ам-даа бар-дыр. Бо черни деткээш, төп кожууннардан дүк, өлүк, алгы-кеш хүлээп алыр кылдыр ажылдатса ажыктыг хире кожууннарга салбырларын-даа,

агентилерин-даа тургузуп ап болур.

10. Кызыл хоорайны долгандыр агроулетпүр куржаан тургузуп, ажылдадыры бирги чергениң база бир кол айтыры-дыр деп бодаар мен.

Өске-даа чугаалап болгу дег айтырыглар бар. Кол-ла чүве — мурнуку чылдарда ышкаш шын эвес төлевилелдер, херекчок чарыгдалдар, түңнел чок ажылдар турбазы-ла күзеничиг.

Саакпан ОНДАР.

Кызыл кожуун.

РЕДАКЦИЯДАН: Колхоз, совхозтарга хөй чылдарда ажылдап келген, хуу малды-даа өстүрерин билир хоочуннуң улуг материалындан чугула чүүлдерни шилип киридивис. Мындыг дуржулгалыглар кайда-даа эвээш эвези билдингир. Оларга даянып, амгы-даа үеде черчурттувустун байдалына тааржыр хөй малды өстүрүп ап болур аргалар кайнаар-даа чиде бербээн, Олар бар.

Бистиң Чазаавыстың январь 30-де хүлээп алган доктаалында Саакпан Дөмүр-ооловичиниң бодалдарының бирээзинге дүгжүп турар айтырыглар талазы-биле доктаалды хүлээп алгандыр. Кызыл хоорайга көдээ ажыл-агыйның хереглечилер кооперативтерин тургузар талазы-биле план-хемчеглерни бадылаан.

"ШЫННЫҢ" ПОЧТАЗЫНДАН

Бурунгу тываларга кижиге кижиниң амы-тынын үзүп каар чорук турбаан. Кижиге ок-бижек арныры безин шыңгы хоруглуг турган джип чугаалажырын бичимде дыңнап чордум. Ынчан мээң харым алды хире турган.

Сүт-Хөлдүн Суг-Аксынга болган таварылга чүве-дир ол. Тенексимээр аажылыгы, Көк-Баштыг дээр шолалыг кырган ирей тевек теп ойнаан бичин оолдар аразынга келгеш, оларның-биле кады тевек теп ойнап тургаш, адак сөөлүнде оларның-биле хүрежип эгелээн. Оолдарның бирээзи ашакты октаарга, ашак ол-ла ши-биле эрте берген чүве-дир. Ол бичин оолду туткаш, суму шүүгүзүңге дужаап берген. Суму шүүгүзү оолду «кара-өгге» олуртур кылдыр шииткеш, кожуун шүүгүзүңче чоруткан.

«Кижиге өлүргөн кижиниң адын-даа адап болбас, ону көрүп-даа болбас» джип, улуг улус чугаалажыр боор чүве. Кижиге өлүргөн кижиге дугайында улуг улус аразында сымыранчып чугаалажыр, бичин кижилерге дыңнатпас чораан чүве болбас ийикпе.

Бурунгу тываларның чаңылдарында кижиге амы-тынынга чедер хамаанчок, хой өзээрде безин бүдүү «маанайын» номчуп, бурганга чүдүп оор чор чүве-дир.

Мен, чартыктап аараан аарыг кижиге чанында олурар болгаш чон аразынче кирип шыдава, бажыңымда-ла олурар турар кижиге мен. Ынчангаш кандыг-даа болушкуннарны чүгле радиодан дыңнап, солуннардан номчуп, теле-дамчы дылгалардан көрүп, дыңнап турар кижиге мен. Чоокта чаа эмнелгеге чыткаш, эр, херээжен

элээн хөй кижилер-биле чугаалаштым. Оларның аразында дайзыннар холундан ажы-төлү, кады төрөөннери дээш, өске-даа чоок кижилерин чидирген кижилер дыка хөй болду. Ындыгларның, кижиге бүрүзүнүң хомудалын дыңнааш, кижиниң хөңнү карарып, хейде-ле дүвүрээзини көдүрлүп

Айтырыг көдүрүп тур

Кажан соксадыр бис

кээр, дыка-ла берге боор чорду. Оларның кижиге бүрүзү аңаа удур демиселдин кошканга, өлүрүкчүлерге яла-буруу онаап турарының чиигинге удурланып, «каргыш-халаан» төп-ле оор боорлар чорду. Мен база ындыглар-биле бир дөмей, кызып чорааш өстүрүп алганым азыранды хеймер оглумну дерзини дайзын, өлүрүкчүнүң холундан чидирген мен. Ол дерзини өлүрүкчү Улуг-Хем ол чарында лагерьде, ажыл-даа кылбас, күрүне азыралында төрөлдери-биле удаа-дараа ужуражып, оларның аппарып берген чемин чип, кара туразында дыштанып, семирп чыдар болбас ийикпе. Ооң адын Дайгыранза оглу Олег дээр чүве. Ол чүгле мээң оглумну эвес, бодунуң төрөөн адазының амы-тынынга четкен кижиге джип, Эрзиниң аныяк-даа, назылыг-даа чону шупту чугаалажып турарлар. Ол чүгле кижилер өлүрериниң «мастери» боорундан аңгыда, мал оорунуң мергелдиг кижикчизи

чораан джирин база дыңнап чор мен.

Бо дерзини өлүрүкчүнүң херээ эрттирер хуусаазы төнер чоокшулап турар. Ол чанып келгеш төрөлдериң аразынга амыр-тайбың чурттап бээр, а мээң оглум кезээ мөңгези-биле кара довурак адаанда чыдар, ону кым-даа көрбес болгай. Бодап көрүңер даан, чонум, кайы хире хомуданчыг-дыр. Оглум боду безин билбейн, хенертен чаш назынындан чарлып чоруткан. А керним ооң

артып калган ийи чаш кыстарын өстүрүп аар дээш хилинчектенип чоруур. Суд шииткелиниң доктаалында айтып каан, бар-даа болза, ол дайзын, ооң төрөлдери оглумнуң шүүделинге, ооң ийи кызының азыралыга чаңгыс көпеек-даа дузалавааннар.

Хоойлу-дүрүм камгалаан албан черлери, өлүрүкчүлериң үлгеткен херээ тодаргай, ооң херчилери дорту-биле шыңзыдып чугаалап турда-ла, ындыгларның шииткелин чиигедир азы агартыр дээш кызыдарлары база бар болгулаар-дыр. Дерзини өлүрүкчү чорук кылган, оор кылган дээш, өске-даа кеминг-херектер үлгеткенниң төрөлдери, кожа-хелбээ, таныш-көрүш кижилеринден, херек үлгеткен дайзыннарның мезү-шынарын мактаан үндэин чок бижиктерни чыып аарлар. Хоойлу камгалаан албан черлери, ындыг бижиктерниң шын-мегезин хынап-даа көрбес, херекке кош-каш-ла, херектер шииткелин чии-

гедирин окташын эвес деп санаар мен.

Сөөлгү чылдарда тенниг херим артында турарларның хаалгазын ажыдып, оларның төрөлдериң чалап, хостуг ужуражышкыннарны эрттирп турар апарган болгай. Ол дээрге кем-херек үлгедикчилериниң кылган херектеринге чиигелделерни көргүзүп турары ол деп санаар мен.

База бир чоннуң сагыш-сеткилин хомудадып турар чүүл теле-дамчыдылгаларның рекламаларында хөй-ле боолажыр, бижектежир, өлүр-жүр, хан төгүүшкүннерин көргүзүп турар чоруктар бичин чаштарның болгаш ниити аныяк-өскенниң кижизидилгезинге дыка багай салдарың чедирп турар.

Мээң мында бижээн хомудалдарым чүгле мээң сагыш-сеткилин-даа эвес, ону кижиге бүрүзү чугаалаан, хомудаанын чугаалап чоруур боор-дур.

Кижиге кижини өлүрер чорукка удур хоойлу-дүрүмнү чидиглендирери, өлүрүкчүлериң шииткелинге чиигелделер тургуспазы кижиге бүрүзүнүң негелдези болу берген.

Ийе, социалистиг ниитилелди дүжүргөн-дир. А чоннуң эрге-ажыын камгалаарыңа боттуг дузаны чедирп турган эки чүүлдерни, ол ниитилел-биле кады узуткап кааптайн, ажыглаар ужуруг турган ийик. Тодаргайлаарга, улусчу дружина, эштиң судтары дээш, оон-даа өске.

Бот-боттарыыска удур багай чаңылдарыысты соксадылыңар, тываның үлегерин эгидээлиңер.

Аваа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Угбам буяны улуг

Ынчан 1960-70 чылдарның эгезинде ортумак школа дооскан аныяк оолдар, уруглар Кызылдың өөредилге черлеринче экзамен дужаап чоруп турар үеде угбам, честем сугнуң бажыңыңа хөй-ле кижиге баар турган. Чүгле өөренир дээш эвес, эмчилээр, садыглаар-даа дээн улус аңаа барып хонар турганнар. Ол үеде чамдыктары кайнаар баарын, канчаар эмчилээр-даа эки билер эвес, оларны угбам, честем чай аразында чедирп, айтып бээр турган.

60 чылдар үезинде Кызылга бажыңыг тывалар арай эвээш, ынчангаш Тес-Хемден ылаңгыя Берт-Дагдан (угбамның чурту) улус дыка көвей болур. Бирде бажыңга 10-15-даа кижиге хонган боор бис. Ажы-төлү бичини, ажылдап база турган, ынча кижини ашкарып-чемгерип, та канчап шупту чүвеге четтигип турган улус чүве. Эрес-кежээ,

кайгамчык-ла шыдамык турган-дыр ийин.

Угбамны Маны Сувановна Оюн дээр. Боду аажок шевер, аш-чем кылыр, бөдүүн, чымчак сеткилдиг кижиге. Тоннуң өөгү үстүп калган болза, боду-ла даарай бээр. Ынча хөй кижиге аш-чемни кылып, таарыштыр үлөп бээр. Кижиге удур чыдырда, эртен ажылдап чоруурда, сыртык адаанга саазыңга чүве бижээш, сүп каан боор: «Чем шкавында тавакта чем салып каан мен, ап чиер сен» деп каан боор. Ол хөй улустан чажыра салып кааны ол-дур ийин. Ынчан угбамны дыка-ла кээргээн мен.

Эмчи училищезин доозар чылымда авам чок апарга, угбам мени деткип, чагып, сургап турган. Ол бажыңга туруп алгаш, доозуп алганым база-ла угбам, честемниң буяны деп билип, бөгүңге чедир оларга черге чедир мөгөөр мен. Оларның бажыңыңа туруп алгаш эртем чедип алганнарның аразында эмчи, башкы, агроном, чолаачы дээш-ле, улус-ла хөй. Бо оду-

ругларны оларның кайы бирээзи номчуур болза, меңээ каттыжар боор деп бодаар мен.

Честемни Марат Талайович Оюн дээр. Ол «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу», ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутаты, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи. Москваже, съездиге-даа чоруп турду. Кызылда ооң кылган тудугларын санаары берге, кызымаккай ажыл-ижи-биле ат-алдарны чедип, чонга буян чедирп, чурттаар оран-сава кылырыңа улуг үлүг-хуузуң кирип чораан. Чазактың бажыңы, республика эмнелгези, 3 дугаар школа дээш, бо албан черлерин көргөш-ле, честемни сактып кээр мен, ол бүгү ооң ажылынын үре-түннелин херчилеп турары ол.

Угбам пенсияже үнүгүже дээр диш эмнелгезинге санитар-калап ажылдап чораан, байырдал санында шаңнаткан, коллективиниң хүндүткелдиг кижизи болуп, пенсияже үдеткен.

Амыдыралга дески чүве каяа

турар, ажыг-шүжүгнү шыдажып эрткенер, ха-дунмазының өөрүшкү-мунгаралын база деңге үлежип чоруурлар. Угбам, честем-даа амыдыралга-даа, ажыл-ишке-даа быжыг каңнаттыңан, туруштуг улус.

Үнген-кирген чонунга аяк-шайын тудуп, келген ажыл-херээңге арга-сүме каткан, дунмаларының деткикчизи угбавыс, честевис амгы үеде Бай-Хаак суурда хүндүлүг дыштанылгада олурза-даа, анаа олурбайн ногаа, картофель тарып, ажы-төлүн, уйнутарын азыражып, дузалажып олурарлар.

Бо үнген ыт чылында честевис Марат Талайович 70 харлаар, угбавыс Маны Сувановнаның чоокта чаа төрүттүңен хүнү болуп эрткен. Хүндүлүг кижилеривиске каң дег кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда чурттаарын, омак-сергек чоруун бистиң өг-бүлевис база уругларыыс күзөп олур бис.

Күнзектерниң өг-бүлезинден.

Куран суур.

Кижилер, чылдар, болушкуннар

Тыва херээженнер шимчээшкени улусчу революцияның тиелгези-биле кады эгелээни чугаа чок. Чүге дээрге, чаа тургустунган Тыва Арат Республика-ның тургузукчу бирги хуралындан хүлээп алган ТАР-ның бирги конституциязын болгаш ооң өске-даа материалдарын чонга таныштырып, тайылбырлаарыңа херээженнер активиниң үлүг-хуузу улуг дээрзи билдингир. Тывага херээженнер шимчээшкени кажан, 1930 чылда тыва бижик чогааттыңанда улам иденкейлиг апарган турган. Бижик өөредилгезин көдээниң улуг назылыг чонунга чорударыңа оларның киржилгези көсүкү черни ээлеп турар.

Ындыгларның бирээзинге Вера Амашкыновна Борбак хамааржыр. Ол көдээ херээжен чон ортузунга кончуг хөй ажылды

чорудуп келген, эң иденкейлиг, баштайгы херээженнер даргазының бирээзи чүве. Вера Амашкыновна МЧАЭ, колхоз тургузушкунунуң үезинден эгелээш, херээжен чоннуң культуразын көдүреринче, ногаа-картофель тарып өстүреринче, оларны колхоз бүдүрүлгезинче долу хаара тударынче, колхозчуларның ясли назылыг чаш ажы-төлүн уруглар садынга тургузар дээш, чүнү кылбаан дээр. Ол «Коммунизмче орук» колхозтун, ол дээрге 1949-1958 чылдар үези-ле турган боор, а ооң соонда «Чыраа-Бажы» совхозтун херээженнер чөвүлелинин даргазынга үр чылдарда ак сеткилдиг, үрөтүнелдиг ажылдаанын мен дыка эки билер мен. Ол колхозтун ясли эргелекчизи болуп,

кончуг кызымак ажылдаан. Баштай ясли кидис өгге ажыттыңан, эргелекчилери Вера Амашкыновна база Шончалай Байыровна Куулар олар турган. Ооң соонда колхозтун тудуг бригадазы чаа ясли тудуп берген, ол улаштыр ону эргелекчилевишаан, херээженнер чөвүлелин удуртуп турган. Чыраа-Бажында амгы үеде «Чебурашка» уруглар садын 1952 чылда туткан, ам ол 53 чыл бооп турары бо.

Херээжен чонну баштап алгаш, тарылга шөлдериниң хараганын сөп, дажын аштап, хол-биле буга казып, колхозтун экономиказын быжыглаар, колхозчуларның амыдыралын экижидер дээш улуг күжүн үндүргөн баштайгы херээженнер даргазының бирээзи-дир. Мен оларның

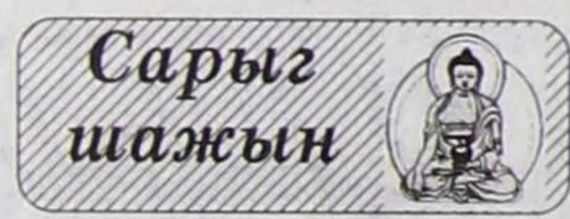
өг-бүлезинге кирип, араалажып-даа чордум. Вера Амашкыновнаның уругларының ачазы Сайын Долчунович Өвүрнүң партия райкомунун бирги секретарыңа, Чөөн-Хемчиктиң «Коммунизмче орук», «Жданов» аттыг колхозтарның экономист-бухгалтеринге, ооң соонда «Чыраа-Бажы» совхозка кол бухгалтерлеп, колхоз-совхозтарның экономиктиг күчү-шыдалын быжыглаар дээш мога-шылаг чок ажылдап чораан. Өвүң херээжен ээзи, уругларының авазының херээженнер ажылын чорударыңа ооң деткимчези улуг.

Баштайгы херээженнер шимчээшкениниң даргазы Вера Амашкыновна Борбактың дугайында долчулал бижирге мындыг-дыр.

Кара-Сал ООЛАК.

Кызыл хоорай.

Эң улут эртинне — кижжи боду

Сарыг шажын

Бүгү делегейде сарыг шажынның удуртукчузу Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкы Тыва Республиканың Чазааның дилээн езугаар Тываже геше Лобсанг Тхүптен башкыны чорутканындан бээр барык 11 чыл болуп турар. Лобсанг Тхүптен башкы бо чылдарның дургузунда тыва дылды өөренип алгаш, буддизм философиязын езугаар чоңга амыдыралчы, мерген угаадыглыг чагыг-сүмени берип, бараан болуп ажилдап чоруур. ТР-нің Чазаа геше Лобсанг Тхүптен башкыга сарыг шажынны катап тургузарына кириген ачы-хавыязы дээш «ТР-нің алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Геше Лобсанг Тхүптен башкы бүгү чоңга судур, номнал номчулгазы-даа эрттиргенде, өг-бүлениң чалааны-биле бажыңнарга, малчын аалдарга-даа барганда, шын эвес бодалдың салдары-биле кижиге хилинчек-човулаң чедип болурун дорт айтып, мерген угаанныг эскериглерин, ажыктыг арга-сүмезин кадып чоруурунда тыва чоңнуң аас-кежи дээш ооң сагыш салышкыны, дүвүрели сиңниккен.

«Шын» солуннуң хөй санныг номчукчуларының дилээ-биле болгаш оларның чагааларда салып турары айтырыгларының чамдызынга харыылаары-биле геше Лобсанг Тхүптен башкының лекцияларындан алдынган чүүлдерни парладывыс.

...Кандыг-даа кижжи «Меңээ хилинчек-човулаң турбазын, кажан-даа шаптаразын турбазын, аас-кежиктиг болуун» деп күзээр. Ынчалза-даа кижжи бүрүзү угаан-медерели, мага-боду, чугаа-домаа-биле чазыгларны базым санында кылып чоруур. Чамдык улус ону эскерип чоруур, а өскелери эскербейн чоруур. А бир чамдызы: «Бо шын эвес, соора чүүл-дүр, частырыг-дыр, ынчал болбас» деп билсе-даа, «че, ажырбас!» — дээш, тоовайн эрттириптер. Түңнелинде хөй-ле айтырыглар тургустунуп келир. Кижжи бүрүзүңе аас-кежикти долузу-биле чедип алыр арганы Будда Шакьямуни Бурган Башкының Өөредии айтып чоруур. Ооң иштинде хилинчек-човулаңның канчаар тыптып турарын билип алыры — буддизмнің езулуг дазылы, өзээ ол болур. Будда Башкы: «Мындыг он чылдагааннарның түңнелинде, берге айтырыглар, артык шаптаразыннар тыптып турар» деп айтыкан.

1. Кижжи бүрүзүңе эмин эрттир күштүг хандыкшыл сеткил бар. Хандыкшыл сеткил иштики болгаш даштыкы деп ийи аңгы хевирлиг. Иштики дээрге кижжи бүрүзүңүң бодунга хандыкшылы, а даштыкы дээрге кижжиниң бодундан аңгыда, бойдуска, дириг амытаннарга, кижилерге болгаш оон-даа өске материалдыг чүүлдер — өңчү-хөреңгиге, эт-сепке, идик-хепке хандыкшыл-дыр. Шыны-биле алыр болза, кижжи бүрүзү бодундан өске чүүлдерге эмин эрттир хандыкшывайн, үүл-салым аайы-биле чурттаар ужурлуг. Кижжи ыңдыг эвес ышкажыл: «Бо база эки, ол база эки, дуу база эки» деп, хөй чүүлдү күзеп-ле турар, күзеп-ле турар. Күзели бүтпейн баарга, «ам канчаптар болза экил, азы кажарлаар бе, азы...» дээш, оон-даа ыңай боданып, хандыкшылынга чагырткаш бүдүү, каржы, чажыт аргалар ажыглаар.

2. Кижжи бүрүзү кылыктанып хорадаар. Кылыктанып хорадаарының чылдагааны чүл? Хандык-

шып күзээн чүүлү бүтпейн баарга, бир кылыктаныр. Оон кедерезе «кым дузалап болур ирги, канчап-сымза экил?» дээш, ол-бо хам-ламалар, «өттүр көөр кижилерже» барып, күзелдериниң бүтпейн турар чылдагаанын айтырар. А херек кырында кижжи чүвени шын угаап билбейн чорууру-биле бодунга хилинчек-човулаңны, айтырыгларны тургузуп чоруур.

Мээң бир эскергеним чылдагаан мындыг — кажан кижиниң бодунга «херээ, ажык чок» дээн кижизи чүве чугаалаптар болза, азы «өске кижиниң кылыр ужурлуг хүлээлгези» деп билип турар болза, дораан хорадай бээр. Кижжи мындыг частырыын эскерип көрүп, сеткилин сайзырадып, эттинип алырының аргазы бар.

3. Кижжи бүрүзү херек кырында мөңгедө чурттап шыдавас. Чүү-даа чүве мөңгө эвес, мөңгедө чүүл чок деп биле тура-ла, кижжи «ам-даа чурттаар мен» деп соора будалып чоруур. Шаанда улуг назылыг ирейлер шажынны билер-билбес-даа турган болза, өгнүң херээжен ээзи хөлүн эрттире бээрге: «Чаа, кадай, ол чедер, ам болзун!» деп соксадып каар чораан. Чүү-даа чүве өй-хемчээлдиг деп медереп билип чорааны ол. Ынчангаш кижжи бүрүзүңде бар-даа, чок-даа чүүлдерни, таварышкан, таварышпаандаа чүүлдерни «үүл-салым-дыр» деп медереп билип чорунар. Анаала дээрге бурганнар, чер-денгер ону чаяап кагбаан.

Кижжи бүрүзү угаан-бодал, мага-бот, чугаа-домаа-биле шын улуг чоруур болза, эки чүүлгө ала-чайгаар таваржы бээр. А шак ол эки-даа, багай-даа үүлгедиглерниң түңнели чүглө бо назыга кызыгаарланмас, а назыдан назыже, чуртталгадан чуртталгаже шилчил чорааш, ээзинге эглип келир деп Будда Бурган Башкының Өөредиглеринде бижип турар. Яблок тарыыр дээн кижиге, яблок үрезини херек, персик тарырыңга, персик үрезини херек. А кижжи кылдыр катап төрүттүнеринге буян херек, ынчангаш кижжи ачы-буян чыып ап чоруур ужур-

луг.
(4,5,6 дугаар чылдагааннарны ара-аразындан чижеглей тайыл-бырлаан).

Амыдырал-чуртталгага кандыг-ла-бир чугула ажил-херек чогулуп алырынга план херек. Оон кандыг түңнелди чедип алырын баш бурунгаар бодаар, сорулганы салыр, планын тургузар. Шинчилеп бодаар кижжи шиитпирлиг болур, шак ынчан ажил-агый-даа чогуңгур болур. Баш бурунгаар түңнел-даа, сорулга-даа, план-даа чокка улус өттүнер болза, берге айтырыглар оон тыптыр. Ажил-херек-даа чогулуп алырынга, эртем-билиг-даа чедип алырынга бир дугаарында шиитпир херек.

Амыдыралга эки-даа, багай-даа чүүлдер тургулаар. Ынчалзажок шиитпир чок болгаш ургулчү чигзинип чоруур угаан-биле чоруур болза, чедишкенин, сайзыраңгай байдал кижиге кажан-даа келбес, а харын ажыктыг үелерин халас эрттириптер.

7. Бодун бодап чурттаары. (8,9,10-гу чылдагааннарны кирибээн). Кижжи бүрүзүңүң чүглө бодун бодаар чылдагааны чок. Чүге дизе кижжи хеп чок, чөм чок чурттап шыдавас. Кижжи өскелерниң кылып каан идик-хевин кедип, аш-чөмин чип, өөредилге, эртем-билиг-даа кижилерден дыңнап, билип өөренип алыр. Ынчангаш кандыг-даа кижжи-биле эп-найыралдыг, эки харылзаалыг чорууру чогулчылгы. Өскелерге хилинчек-човулаң чедирбезиниң аргазын көрүп, оларга база бодунга ышкаж амыр-тайбыңны, аас-кежикти күзеп чор. Кижилерниң чүглө «бодум билер мен» дээн менээр-генир артык сеткили бо хүннерде, бо үезде хөй шаптаразыннарны тургузуп турарының бир кол чылдагааны ол болур. Улуургак сеткилин өскертпейн, ол-ла хевээр чоруур кижжи дыка кээргенчи кижжи-дир. Бодун эмин эрттир кончуг мен деп санаары албан эвес, канчап шажынны үндөзилеп тургускан Будда Бурган Башкы, амгы үезде бүдүн делегейде буддизмнің баштыңы Ыдыктыг Далай-Лама Башкы безин кымдан артык биче сеткилдиг, чымчак сөс-домактыг болгаш эвилең-ээлдек-тир. Бис ол хире бедик деңгелдиг эвес-даа болзувусса, оода өске кижиге хора чедирбезин кызыдар, оларның амыдырал-чуртталгазын деткиир, сайзырадыр ужурлуг бис.

Чижээлээрге, хана ажилдыр чурттап чоруур кожалар азы чаңгыс херим иштинде кожа чурттап олурар өг-бүлелер бот-боттарының аразында таарышпас, эп-найыралдыг эвес болур болза, кайызы-даа аас-кежик чок болур. Ажы-төл чагыг-сүме дыңнавайн, бак чаңнап чоруурга, ада-иеге кайы хире берге боор ийик? Дөргүл-төрелдер, кожаларның харылзаазы баксыраарга, кижиниң сагыш-сеткилинге кайы хире аар ийик? Ынчангаш ооң чылдагааны болур адааргак болгаш бот-

тогдунар сеткилди шуут сок-саткаш, чүвениң чөптүг-шынын шинчилеп чурттаңар.

... Амгы үезде чоң шажын-чүдүлгени сонуургап, билип алыксап турары кончуг эки. Ынчалзажок шажын-чүдүлгө катап хөгжүлдени ап турар шак бо үезде чүдүкчү чоң чүвени шын сайгарбайн, будалып турары-биле сарыг шажын шын эвес, соора орук-биле сайзырап бар чыдарын демделгээйн. Чижээ, бодун сарыг шажынчы мен дээр бир кижжи төрелин эдерип алгаш дуу аалчылар бажыңында «бир кижиге» баар, база бир таныыр кижизи-биле дүгдө-кайда «өттүр көөр кижиге» баар, олар чүңү чугаалаар-дыр, ону дыңнап, муң-муң акшаларны «корткаш» бээр таварылгалар непергей. Бир эвес шак ыңдыг артык акшаңар бар болза, ооң орнунга яды-түреңги, берге аарыг, бертик-межел улуска, кырганнарга дузалаңар. Дээрже холун сунуп, «Бурган чаяап бээр!» деп идегээш, ажык чок, хоозун чүүлдер сонуургап, ынаар сундугар болза, канчап чурттаарыл?

Бар амыдыралыңарны үнелеп, сеткил ханып чурттаңар. Оон өске кижиге чүү хереңги. Айтырыглар тургустунза-даа, ону херек кырында кижжи боду шиитпирлээр. Силер алдын билзекти эртинде дээш, ону садып алырда кайы хире бергедежир-дир силер? Херек кырында ол даш ышкажыл, эртинде дээрге, кижжи боду-дур. Кижиден аңгыда эртинелерни кижжи боду чогаадып, үнелелди тургузуп турар.

... Амгы үезде садыг-саарылга кылып турар улус хөй акша, ажык-кончаа сүргеш, чоңну төөредип турары база шын эвес. Ынчангаш чүңү-даа, шажын камгалалын-даа садып алырда, сайгарып боданыры артык эвес. Чижээлээрге, чолаачы кижжи боду-ла серемчилелдиг болгаш машинаның үрелик чүүлдерин өй-шаанда септеп кылып ап, орук дүрүмнерин хоойлу-дүрүм езугаар сагып чоруур болза, аңаа кандыг-даа шаптаразын турбас. Бир эвес азалар, кара күштер, черлер эзлеринден хора, агаар-бойдустан шаптаразыннар кээр болза, езулуг камгалал херек апаар. Ындыг таварылгаларны бодап көргөш, яңзы-бүрү өңнер-биле будаан дугуй эвес, а Будда Бурган Башкының, кижиниң меңгилериниң бурганнары Авалоки-тешвара, Ваджрапани, Манджу-шри, Ак-Дарийги, Ногаан-Дарийги, Менла-Эмчи Бурганының камгалалдарын чалап, машиназынга азып алыр. Бир болза Будда Бурган Башкының төрүттүнген чылыңың меңгизиниң бурганын азып азы салып алгаш, тарина номчуп, сүзүглөп чүдүп чорза, езулуг камгалал ол болур. Ажык чок дугуй, аксында көпеектер пактаан пагалар кижиге дуза болбас.

... Мындыг чүүлдү база айтыр. Амгы үезде оптуг-кажар

кижилерге чоңну төөредире белен бооп турар. Чижек кылдыр алырга, сөөлгү үезде бедик арт-сын кырынга чажар хөй-аът бедидер тук дээш, хээрек саазыннар парлап турар-дыр. Улуг арттарда оруктарны кижилер бокталдырып, буду-биле базып турар ыңдыг черге канчап хөй-аът бедик болурул? Хөй-аът бедик болзун дээш йөрээп бижээн судур-номчуг, беш аңгы өңнүг пөс туктар бар, оларны кижжи буду дегбес бедик ышкжа, оваага киискидип турар болгай бис. Ону ажыглаар болза ажырбас.

Хөй-аът тугун беш аңгы өңнүг кылып кааны база уткалыг. Беш аңгы өң бойдус биле кижиниң аразында энергия-күштерниң харылзаазын илередип турар. Чижээ, көк өң — агаар болгаш кижиниң тынар органнын, кызыл өң — от болгаш кижиниң эът-ханын. Чамдык улус хөй-аът тугун меңги өңүнүң аайы-биле садып ап турары чөптүг эвес. Оон аңгыда «Хөй акша бээр, буян-кежик доктаадыр, ажы-төлдүг болурунга дузалаар» дээш-ле, яңзы-бүрү эртинде даштар садып турар. Ажы-төлдүг болур салымы чок болза, борбак даштын ачызы-биле канчап ажы-төлдүг апаарыл? Кижжи боду ажилдавааска, канчап хөй акшалыг апаарыл? Эмин эрттир бүзүрээчел болбаңар. Төөгүден ап көөрге, бистин өгбелеривис үжүк-бижик, грамматика билбес-даа чораан болза, бистер ышкаш бүзүрээчел чорбаан.

... Ыдыктыг Далай-Лама Башкы Элиста хоорайга Өөредиг берип тургаш: «Сөөлгү үезде Европа чурттарында, Россияда буддизмни ламаизм деп шын эвес адал турар. Ол шуут шын эвес» деп чугаалаан. Шак ыңдыг шын эвес билиг бистиң-не боттарывыстың «ол башкыга, бо башкыга бүзүрээр мен деп аай-дедир маңажыр чоруувустан тыптып турар». Сарыг шажынны тхүптен, ринпоче, кечил, хелиң азы геше башкылар тургуспаан. А 2966 чыл бурунгаар Будда Шакьямуни Бурган Башкы тургузуп каан. Ынчангаш ону будда — буддизм деп адап каан. Езулуг шажын лама хепте эвес, ону кедип алган кижиде эвес, а кижиниң бодунуң угаан-медерелинде. Шыны-биле ап көөр болза, кижжи бүрүзү Будда Деңгелдин чедип ап болур болгай. Будда Бурган Башкының төөгү-намдарын, Өөредиглерин билбейн чоруур кижжи бүрүзү сүзүк чок чүдүп чораан болур. Ынчангаш буддизм дээрге чүглө чүдүлгө эвес, а улуг эртем-дир, ону өөренир, сонуургаар херек. Шын сүзүк билбейн, лама-башкыларга судур-ном-биле бажынче кактырып алыр болза, ыңдыг айыс чүглө бичи камгалал берип болур. Бо орук-биле бодунуң күзеп-бодал чораанының бежен хоузун безин долузу-биле чедип алыры берге.

Геше Лобсанг ТХҮПТЕН.
Кызыл хоорай. 2006 чыл.

Мөгелер дугайында чаа ном

Сергей Ынаажыкович Ооржакты чоңу тергийн спортчу, спорт мастери болгаш улуг дарга деп билер, ону эвилең-ээлдек аажы-чаңы дээш хүндүлээр. Ынчалза-даа ону ном бижилтер салым-чаяаныг деп улус барык билбес. Бодун ап чоруур байдалы база ыңдыг. Мен бодум хуумда Сергей Ынаажыкович амыдыралында спортту шилип албаан болза, чогаалчы болуру чугаажок деп бодаар мен. Ооң мөгелер дугайында бижип кааны «Тиилелгениң кол хоойлулары», «Шүглүп өөрөн» болгаш «Тываның алдарлыг мөгелери» деп номнарын номчааш, ооң дылының чеченин, байлаан эскердим.

Мөгелер дугайында номну хүрежип чорбаан чогаалчы кижжи

бижирге берге болур. Ылаңгы мөгө кижиниң тура-соруунуң, хөй-аъдының, кылыр аргаларының дугайында чүглө ол орукту эрткен кижжи шын кылдыр бижип болур деп чүвени Сергей Ынаажыкович Ооржактың номнары бадыткап турар.

Меңээ «Тываның алдарлыг мөгелери» деп чаа ному дыка таарышты. Бо төөгү, эртем-шинчилелдиг ном чоңууска канчаар-даа аажок ажык-дузалыг

болуру чугаажок. Кайгамчык номда аттары кирген, чурук-хөрүүн көргүзүп каан ТАР-ның үезинден бо хүннерге чедир хүрежип чораан, чоруур-даа алдарлыг мөгелерниң ат-даңзызын чыскаагаш, кожуун, сумузун тодаргай бижип кааны кымнарны өөртпес боор, дөргүл-төрелинден эгелээш, эш-өөрүңге, чаңгыс чер-чурттугларынга кандыг чоргаарал турбас деп. Шынап-ла, бо номну школаларда тыва

хүреш башкылары боттарының кичээлдеринге ажыглаарын сүмелеп тур мен. Мен бодаарымга, мөгелер дугайында номнары дээш ону Тываның бир күрүне шаңналыңче киризе ажырбас деп бодаар мен. Азы силерниң бодалыңар кандыгыл?

Кара-кат ООРЖАК, РФ-тиң спорт мастери, Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң даргазы.

Бүгү кожуун «Авыргазы» дээш «аараан»...

1. Чаштанчыдан чалбыш үнер

Кызыл кожуунунуң Каа-Хем суурда элээди уругларның «Авырга» спорт школазы бо чылын тургустунгандан бээр 20 чылын демдеглээр деп турар. Чоокта чаа арыг-силиг, делгем школага чедип, ында ажилдап турар башкыларның чамдыктарына ужуражыр, олар-биле ажил-агыйжы солун чугааны кылыр аргалыг болдум.

Ук школаның өөредилге кезээниң эргелекчи, хостуг хүрешке РФ-тиң спорт мастери Ростислав Орланович Сымчан 1991 чылда Кызылда күрүнениң башкы институтун дооскаш, «Авырга» спорт школазында 15 чыл дургузунда үре-түңнелдиг ажилдап чоруур.

Башкының чугаалап турары-биле алырга, бо спорт школазы 20 чылдың дургузунда дыка хөй шырак спортчуларны өстүрүп белеткээн. Ол кожуунуң күш-культуразының база спорттуң сайзыралына улуг үлүг-хуузу кирип чоруур, спортчу чедишкннер-биле элбек, республикада эки ажилдыг спорт школаларының бирээзи. Бөгүнгү «Авырга» спорт школазының директору — Тыва Республиканың күш-культуразының болгаш спортунуң тергини, Каа-Хем суурунун Төлээлекчилер Хуралының депутаты Владимир Доржуевич Серен-Хуурак болур.

Ростислав Орланович школаның чурттап эрткен төөгүзүңгө, ооң бирги удуртукчуларына, башкыларына база кысказы-биле доктаады.

«Авырга» спорт школазы Каа-Хем суурга 1986 чылда тургустунган. Ооң баштайгы удуртукчузу Николай Тюлюшевич Сталоол дээр. Ооң соонда Анатолий Даржаевич Монгуш ажилдаан. Бо удуртукчуңуң соонда Александр Чаландаевич Ондар, оон Александр Донгакович Каң-оол, элээн үр үениң дургузунда Ким Чигжит-оолович Котчин ажилдаан. Школа эге баштай Көк-Тей ортумак школазының спортзалына хол бөмбүүңгө, куш фабриказының конторазының подвалына хүрешке секцияларны эрттирип турган. Оон-на школаның чоорту хөгжүлдүзү эгелээн. Хол бөмбүүңүң бирги тренер башкызы Май-оол Допуевич Соян, дзю-до хүрештиң Сергей Аркадьевич Иванов, хостуг хүрештиң — Михаил Маадыр-оолович Оюн, Араптан Комбу-Сурунович Монгуш олар болур. Амгы үеде школада спорттуң 9 аңгы хевиринде нитизи-биле 1400 өөредилге күш-дамырын салгырадып, кичээлдеп турар. Школаның сайбырлары кожуунуң бүгү сумуларында тургустунган. Нитизи-биле кожуунда 32 тускай эртемниг тренер башкы ажилдап турар. «Авырганың» материал-техниктиг баазасы чылдан

чылче экижип орат.

2003 чылда беккер көргүзүлгери, төлептиг спортчу чедишкннери дээш «Авырга» спорт школазы «Чылдың спорт школазы» болган. Ол-ла чылда, ооң соонда 2005 чылда школачыларның республика спартакиадазына ийи удаа тиилээн.

Бо школаның хол бөмбүүңгө уругларның болгаш оолдарның чыныды командалары республиканың шырак командаларының санынче кирип турар. Республикага чылдың-на болуп эртип турар Тыва Республиканың бирги Президентизиниң элээди школачылар аразында кубогу дээш хол бөмбүүңгө маргылдааларга уругларның командазы 4 чыл улаштыр чемпионнаан, а оолдар командазы бо чылын тиилээш, Президентиниң кубогун бир дугаар чаалап алган. Уругларның командазы 2-ги черни төлептиг-биле ээлеп база катап шырак командалар санынче кирген. Оларның чедишкни — кожуунуң болгаш «Авырга» школазының ажил-ижинге улуг чоргаарал болгаш мактал.

Школаның удуртулгазы бодунуң күжү-биле Каа-Хем суурнуң чоогунда, ооң мурнунда кагдынган «Челээш» уруглар лагериниң баазасын 2003 чылда септеп-селип, чаарткаш, кадыкшылганың болгаш спорттуң «Авырга» дыштанылга лагерин ажадып алган. Чай санында мында спортсмен уруглардан аңгыда, өскүстөр, кадык, сагылга-чуруму кошка, берге байдалдыг уруглар база кадыкшылын быжыктырып дыштанып турар. Ук лагерге хамаарыштыр чедир шийтпирлеттимээн, ооң ажилына шап-таразынарны тургузуп турар айтырылгар ам-даа хөй. Бир эвес айтырылгар шийтпирлеттинип, лагериниң материал-техниктиг баазасы быжыгар чүве болза, маңаа чүгле кожуунуң эвес, а республиканың өске-даа булуңнарында келген уругларны хүлээп, харын-даа орулгалыг ажилдап болурунуң аргазы бар.

Школада үре-түңнелдиг ажилдап чоруур хоочун болгаш аныяк башкыларга К.С.Сандаковту, В.Б.Ондарны, М.Д.Колду, В.С.Шульганы, Ээрбектен С.М.Арсарыны, Чербиден К.Б.Кыргысты, Баян-Колдан Э.С.Чымбаны, Кара-Хаактан Э.К.Ондарны болгаш өскелерни-даа хамаарыштырар. Бо башкыларның өөренкичлери республиканың, Сибирь федералдыг округтуң маргылдааларының каш дакпыр чемпионнары. Хол теннизинге Сылдыс Өлчейбей (Каа-Хем суур) республиканың 3 дакпыр чемпиону, Челээш Артына (Черби суур) шыдыраага республиканың 4 дакпыр чемпиону, а

Евгения Кол (Каа-Хем суур) Сербия болгаш Черногорияга бичи уруглар аразына Европаның бирги чери дээш шыдыраа чемпионнадынга Россияның адын камгалап киришкен.

Ростислав Орланович бодунуң ажил-ижин база кысказы-биле таныштырды. Башкы бо ажилдап келген үезинде хостуг хүрешке республиканың 40 ажыг чемпионун

2. Тываның шырак хол бөмбүкчүлери уруглар

«Авырга» спорт школазының Кара-Хаак сумуда салбыры бар. Ооң тренер башкызын Эрес-оол Кара-оолович Ондар дээр. Ол тускай ортумак эртемниг, хол бөмбүүңүн талазы-биле бирги разрядчы. Тренер башкының ниити стажы 9 чыл. Бо үениң дургузунда аныяк башкы хол бөмбүүңгө 50 ажыг бирги, ийги разрядчыларны белеткээн.

Эрес Кара-ооловичиниң чугаалап турары-биле алырга, Кара-Хаак сумузда 2 спортзал ажилдап турар. Мында материал-техниктиг баазаның байдалы эки. Хол бөмбүүңгө секция неделяда 5 катап доктаамал ажилдап турар. Секцияда нитизи-биле 50 ажыг уруглар, оолдар хаара туттунган. Ооң өөренкичлери аразында хол бөмбүүңгө республиканың каш дакпыр чемпионнары бар. Хол бөмбүүңгө бирги Президентиниң кубогунуң эдилекчилери эр, кыс уруглар командаларының кежигүннериниң хөй кези Кара-Хаак сумунуң уруглар, оолдары, Эрес Кара-ооловичиниң

3. Демниг сааскан тева тудуп чиир

«Авырга» спорт школазының удуртулгазы юбилейлиг чылда кожуунуң бүгү сумуларына ачы-буян марафоннарын органи-заптап эрттирерин планнаан.

Ооң кол сорулгазы чүл дизе, Каа-Хем суурга болгаш сумуларга күш-культураны болгаш спортту аныяк-өскен аразына улам калбартып сайзырадыры, янзы-бүрү спортчу хевирлерге маргылдааларны организастаары, кожуунуң спорт школазының болгаш сумуларда салбырларының материал-техниктиг баазасын бедидери, арагалааш-кына, наркоманияга, корум-чурум үрээшкннеринге удур демиселди күштелдирери болур.

Эрткен айларда ачы-буян марафоннары Ээрбек, Баян-Кол, Кара-Хаак, Кур-Чер сумуларына болуп эрткилээн. Чер-черлерге болган ачы-буян марафоннарына чурттакчы чон идепкейлиг киришкен. Чоннуң мурнундан акша-төгери, мал-маган, спортчу эт-херексел дээш, өске-даа чүүлдер кирген. Эң-не идепкейлиг спонсорлар Татьяна Андреевна биле Канчыр Сандакович

белеткээн. Ооң өөренкичлери Аяс Соян, Сайдаш Ооржак (Каа-Хем суур) Пермь хоорайга элээдилер аразына эрткен хостуг хүреш чемпионнадынга Россияның чемпионнары болганнар. Спорт мастери Сылдыс Куулар хостуг хүрешке Сибирь федералдыг округтуң үш дакпыр чемпиону, спорт мастери Тимур Базыр-оол, Аян Монгуш база-ла округтуң чемпионнары.

өөренкичлери. Оларның аразында Чинчи, Оюмаа, Вика, Сай-Суу Тарганнар, Ай-Чүрээна Буруней, Шеңне Ооржак, Росина Саая, Амата Сүлдүм, оолдардан Рустам Салчак, Омек, Буян Тарганнар, Айдыс Кара-Сал, Азиат Монгуш олар бар. Уругларның аразында Росинаның аарааш чок апарганын башкы хараадал-биле чугаалаар болду. Чемпион кыстың чырыкылыг адынга тураскааткан хол бөмбүүңгө маргылдаалар чылдың-на эртип турар.

Бөгүнгү спортчу бо уруглар, оолдарның аттары республиканың болгаш кожуунуң күш-культуразының база спортунуң төөгүзүңгө киргени өөрүнчүг.

Амгы үеде уруглар, оолдарның чамдыктары тускай эртемнерни чедип алган, ол-бо черлерде ажилдап чоруурлар, а бир чамдызы республиканың болгаш чурттуң дээди, ортумак өөредилге черлеринде өөренип чоруур. Оларның салым-чолунга, бедик мөзү-шынарына спорт база улуг салдарлыг болган дизе черле частырыг болбас.

Сандаковтарның өг-бүлөзи 5000 рубльди (Каа-Хем суур), Родион Тойбаевич Балдай-оолдуң өг-бүлөзи бир бода малды (Баян-Кол суму), Бичен Даржаевна Донду бир өшкүнү, 300 рубльди (Ээрбек), Ээрбек школазының башкылар коллективи 5430 рубльди, Айлаң Сатовна Серен-оол бир өшкүнү, 1500 рубльди, Белек-оол Чымбыевич Ондар 1500 рубльди (Кара-Хаак суму), Кур-Чер ортумак школазының башкылары 5700 рубльди, «Хүнчүгеш» уруглар садының коллективи 3000 рубльди, участок эмнелгезиниң коллективи 2000 рубльди, Александра Эртинеевна Ооржак 9 эжеш кеданы база 2000 рубльди, Николай Кыргысович Оюн 2000 рубльди (Кур-Чер суму) тус-тузунда дуза кылдыр бергеннөр.

«Авырга» спорт школазының коллективи ачы-дуза көргүскен кожуунуң бүгү сумуларының чурттакчыларына өөрүп четтиргени илередип турар. Юбилейлиг хемчеглер ам-даа доозулбаан, акциялар, ачы-буян марафоннары уламчылавышаан.

Ольга САНДАРА.

Ада-иелерниң кичээнгеинге

КИЖИЗИДИЛГЕНИҢ ЧАЖЫТТАРЫ БОТТАРЫВЫСТА

Өзүп орат салгалды кижизидериниң нарын болгаш харысалгалыг херээн тодардыр кол чүүл — школа, өг-бүлө ниитилелге кандыг кижини өстүрүп бээри болур. Ада-ие уругларның салым-хуузу дээш чүгле боттарының мурнунга эвес, харын бүгү ниитилелдин мурнунга харысалгалыг болур. Ниитилел кижини бүрүзүндө өг-бүлө кижизидилгезиниң дээштиг болурун, ада-ие хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседирин негеп турар. Өг-бүлениң кежигүннериниң бот-боттарына дузалажыры, тус-тузунда кылып турар ажил-херектерин билчери, хүндүлөжери, аразында найыралы уругларны кижизидеринге бир үндөзүн болур.

Өг-бүлениң салдары уругларның баштайгы базымнарында эгелээр болгаш ооң кижини болуп хевирлеттинеринге онзагай черни ээлээр.

Уруглар кижизидилгезиниң нарын айтырыгларын чедишкннин шийтпирлээринге ада-иениң уругларына ынакшылы, оларның күш-ажылгыр, кежээ болурундан аңгыда, тускай педагогиктиг билиглерни чедип алыры чугула.

Кижизидилгениң бир негелдизи — уругларның аажы-чаңында, сагылга-чурумунда, сонургал-күзелинде эки чүүлдерни тып эскерери, ону ажылгаары. Уруглар кижизидилгезинге ада-иениң үлгер-чижээ улуг салдарлыг. Ол дугайын «Ада-ие кандыг болдур, ажы-төлү ындыг болур» деп, бистиң буруңгу өгбелеривис чагып чораан. «Ада кижини ырак сактыр, ындын бодаар, ава кижини чоок сактыр, хүнүн бодаар» деп, чоннуң мерген угаады ада кижиниң тура-сорун ынчаар үнелээн. Авазының эрес-ке-

жээ, ажилгыр бүдүжү, чон аразында төлептиг ат-алдары ажы-төлүңгө чоргаарал, үлгер-чижек болур.

Улуг класстың өөренкичлери адаларын бодунуң чоок эжи, сүмелекчи кылдыр көөр. Уругларының кайы-бирээзинге болушкаш, бактажы бээр ада-иелер турар. Бурууну бот-бодунче чууй кагып, алгыжып-кыржырындан чүү-даа үнемес. Ада-ие улустуң алгыжары дээр-ле, ашаа азы кадайы көрүнүк баарына олуруп алгаш, бодунуң дүрүзүн көрүп кааш, ооң-биле алгышканынга дөмей апаар. Ашааның азы кадайының сеткилин хомудадырга, бодунуң сеткили хомудаар. Эр кижини кандыг-даа берге үелерде уругларының иезин деткип, дузалажып, сагыш-сеткили хөөннежил чоруур болза, езулуг бойдустан чаап кааны дег өг-бүлени тургузуп шыдааны ол. Ындыг өг-бүлениң ажы-төлүнүң өөредилге-кижизидилгези эки, бергелерге торулбас.

Ажы-төл кижизидилгезин бот-боттарыныче чууй каар, аңгылажыр үе эрткен. Сорулгавыс чаңгыс — төлептиг салгалды өстүрүп кижизидип, эртем-билигге чедирип, өг-бүлө-баштап, амыдыралдың орунуче шуудадып каары. Ажы-төлү адазының адын эдилеп, ада-ызыгурун уламчылаар болганда, ада кижиниң эр соруун, ат-алдарын көдүрери чугула. Ада кижиниң шыңгыы кижизидилгезин албаан, ачазының хайгааралындан үнген оолдар кем-херек үүлгедикчилери болу бээр таварылгалар амыдыралда бар.

Чогуур үезинде оол кижиге шын кижизидилгени берип шыдавайн барганындан, ол өзүп келгеш, улуг кижилериниң чагып-сөзүн херекке албастан, тура-хөңнү улгатканы ол. Уруглар ада-иениң оларже кичээңгей салбазындан, чассыдышкын, кижизидилгези четпейн турарындан чааскаан-зырап, боттарын октаптырган кижиниң мен

деп санай бээрлер. Ооң журундан берге кижизидилгелиг, чигзинчиг угба, акыларына катчып, олар-биле көгүтүп алгаш, арагалап, оон кедерезе, наркотиктер ажылаарынче кириптерлер. Ооң түңнелинде бичи кижини өзүп келгеш, кандыг кижини апаары билдингир.

Өөренкич кижиниң тура-соруунуң, аажы-чаңының четпестерин чайладып, кижизидип алыр деп бодаар болза, хүн чурумун сагыдып өөредир, боду бодунга шын негелдени тургузуп, ону күүседиринге турсоруктуг кылдыр өөредир, чаңкытырар.

Ооң-биле кады улуг башкы, чогаалчы В.А.Сухомлинскийниң «Бир эвес сен бодуну албадап, бодунда негелде кылып шыда-вас болзуңза, сени кижизидери-биле чүс-даа башкыларны салып каар болза, херек-чок чүве-дир» дээн сөзүн уругларывыска билдиндирип, амыдыралдың кадыг-бергелерин ажып эртерде сактып чорза, артык эвес.

Сөөлгү чылдарда аныяк-өскенниң мөзү-шынарының баксыраанынга мындыг чылда-гааннар хамааржыр болур:

1. Ада-ие ажы-төлүнүң кижизидилгезинче сагыш салбас. Уруглары чурум үрөп каарга, школа-биле демнежил тургаш, кижизидериниң улуу, харын ажы-төлүңгө болчуп, башкыларны буруудадыр. Ада-иениң ындыг турамык, кызы сеткилинге ооргаланып алгаш, демги чурум үрөп турган уруг-дарыы мырыңай дам баар.

2. Чамдык ада-иелер боттары уруг-дарыының мурнунга багай аажы-чаңын көргүзөр, арагалаар, алгыш-кырыш, шош-содаа үндүрер, хоп-нүгүл тарадыр.

3. Дыка хөй ада-иелер уруглар кижизидилгезиниң дугайында номнарны, сүмелерни номчувайн турарлар. Амыдыралдан чыдып калбас дээр болза, номчутунар, уруг-

лары-биле ижин-кара чок чугаалажыр, сүмележир, ажы-төлүн боду-биле дең эргелиг кылдыр көөр.

4. Өг-бүлөдө күш-ажылга кижизидилге кудуку деңгелде: бажыңарда кылыр ажилдың чогу, ада-иениң дузалал ажил-агый чогу.

5. Мал оорлаар чоруктуң көвүдээни. Ада-иези оорланып турда, уруг-дарыы ону өөренип, көрүп, өттүнүп турар, сөөлүндө олардан база оорлар үнүп болур.

6. Тоомча чок чорук... Тоомча чок кижилерден сестип чор — оларның ыйт-дааш чок чөпшүл чоруундан чер кырында өлүрүүшкүн-даа, өскерлишкнн-даа болуп турар деп, буруңгунуң мерген угаанын кижини чугаалап каан. Улуг-даа улус уруг-дарыг-даа багай чүве кылып турда, көрбээ-чеңеп, дыңнаваан бооп эрте бээр бис. Хөй-ниити черинге чурум үрөп турган уругларны көргөш, оларны хай дээриниң улуу, харын «башкылар чүнү көрүп турар чүвөл» деп чарбыттынар чоруктарны көрүп болур.

Арагалаар чоруктуң өөренкичлери аразында бар бооп турары хомудангыч. Ол база ада-иениң багай үлгери. Орус улустуң «чүнү тарып алган сен, ону ажаап алыр сен» деп үлгер чугаазы бар.

Уруглар кижизидилгезинге ада-иениң, школаның, хөй-ниитиниң ролу улуг. Бистиң келир үевиң амгы үеде парта артында олуруп, өөренип турарлар, олар орайга чедир кудумчуларда кылаштап, кандыг-даа кижилерниң салдарына алзып болулар. Олар бисти долгандыр турар, а бис оларны хевир-леп турар бис. Бис үе өскерилген, ниитилел бергедээ деп-ле турар бис. Ынчангаш келир үеде чуртту кымнар баштаары бистиң бөгүңгү уруглар-биле ажылывыстан хамааржыр.

Екатерина ОНДАР,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Сарлыкчы ИРГИТ

Чогум ол кол кадарчы эвес бол, ынчалза-даа ооң ажил-агыйга кирип турар үлүү аажок улуг, бо дээрге улуг сарлыкчының «оң холу», дузалакчызы-дыр, ооң баш билип харылаар чүвези-ле хөй. Чогум кандыг-даа ажил аңаа бергенчиг, нарын эвес, чүге дээрге ол мурнунда боду база амы-хууда харысалгалыг малчын чораан.

Бай-Тайганың Шуй сумунда Ак-Хемде кыштап орар Даг Адыг-оол 250 сарлыктың кол кадарчызы, ээзи. «Агроулетпүр комплекзин хөгжүдери» деп национал төлевилелди ол сонургал-биле хүлээп алган, бодунуң бо улуг ажил-агыйын моон ыңай канчаар сайзырадырын, чүңү кылырын сүмележип турар.

Соок, берге кыш эрткен. Сарлыктар оолдап эгелээн. Ындыг болганда, малчыннарның чымыштыг ажылы улам чылавышаан. Мал төлү ончаменди камгалап алдынарынга дузалакчы Илья Иргит бодунуң төлептиг үлүүн кирип, ындыг болурунга бүзүрөп турар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

Көдээниң хөөннери

ДЕЛЕГЕЙНИҢ КАЙЫ-ДАА БУЛУҢУ-БИЛЕ ХАРЫЛЗАЖЫР

Качыкка, Кунгуртугга, Кара-Хөлге база ындыг байдал тургустунар

Россия Федерациязының девискээринде 42 муң ажыг чурттакчылыг черлерде телефон харылзаазы чок бооп турар. 2004 чылдың январь 1-ден эгелеп, харылзаа дугайында 126 дугаарлыг Федералдыг хоойлу күш кирген, ол хоойлунуң 57, 61 дугаар чүүлдеринге дүүштүр, Россия Федерациязының Чазаа телефон харылзаазының ачы-дузасын көргүзөр 5 доктаалды хүлээп алган.

РФ-тиң Информастыг технологиялар болгаш харылзаа яамызы 2008 чылга чедир үстүндө айыттыңан 42 муң ажыг чурттакчылыг черлерни телефончудар болгаш Интернетче кирип турар коллективтик пунктулар тургузар сорулганы салган.

2005 чылдың июль айдан эгелеп, Федералдыг харылзаа агентилели хөй адырлыг харылзааның ачы-дузасын чедирери-биле конкурс чарлаан турган. Бир дугаар конкурс Хабаровск крайга болуп эрткен. Хабаровск крайның девискээринге чурттакчылыг черлерни телефончудар эргени «Ыраккы Чөөн чүк электрохарылзаазы» деп компания чедип алгаш, февраль 10-дан эгелеп, ону салып эгелей

берген.

Федералдыг харылзаа агентилели 2005 чылдың декабрь 19-та бистиң республиканың девискээринге 125 чурттакчылыг черлерге таксофоннар дузасы-биле телефон харылзаазының ачы-дузасын чедирер база 106 чурттакчылыг черлерге Интернетче кирер аргалыг коллективтик пунктулар тургузар ийи конкурсту чарлаан турган. Конкурс комиссиязының кежигүннери ооң түнелин 2006 чылдың март 24-те үндүргөн. Тыва Республикага таксофон ажыглап, телефон харылзаазының хөй адырлыг ачы-дузасын чедирер эргени «Глобал Телепорт» деп хаалгыг акционерлиг ниитилел чаалап алган. А медээлер дамчыдар, Интернетче

кирер аргалыг коллективтик пунктулар тургузар эргени «Россияның почтазы» ПХКФЭ тиилеп алган.

Конкурс комиссиязының негелдези езугаар, тиилелге чедип алган компаниялар Федералдыг харылзаа агентилели-биле конкурсту түнээндүндү эгелээш, 20 хонук иштинде керээни чарып алгаш, телефон харылзаазының ачы-дузасын алды айдан орайтап-пайн көргүзүп эгелей бээр ужурулуг. Ол чүңү чугаалап турарыл дээрге, бистиң чедер чери ырак суурларыбыс Качык, Кунгуртуг, Кара-Хөлден эгелээш, республиканың шупту сумулары 2006 чылдың сентябрь айдан эгелеп, делегейниң кайы-даа булуңу-биле чугаалажып болур спутник дамчыштыр телефон харылзаазының ачы-дузасын көрүп эгелей бээр.

Ол таксофоннар — чурум чок улус белең-селен үрөп шыдаваас кылдыр кылган нарын камгалал шынарлыг. Карточкалар дузасы-биле харылзаажыр болур.

Алдынай СААЯ.

Оорнуң оруу муңгаш

Хойларны ээзинге эгиткен

Чылдар эртип, үе өскерилзе-даа, мал оору чидиг айтырылганың бирээзи бооп артпышаан. Оор херек бүрүзүн ажыдары нарын, ынчалзажак шагдаа ажилдакчылары мал оору-биле демиселди күштелдирер дээш кызып ажилдап турар.

Январь 6-да Тес-Хем кожуунуң ИХК-ниң дежурный кезээнге «Чодураа» совхозтун директору Д. Данзурун январь 5-тин дүнезинде билдинмес улус Ак оорга деп черде кыштагның кажаазындан 24 баш хойну оорлап, совхозка 24 муң рубль материалдыг когаралды чедиргенин дыңнадып, билдиришкин кириген.

Оор болган черге ол-ла дораан кожуунуң криминалдыг милиция даргазы Сан-Хоо Шоюнга удурткан оперативтик истелге бөлүү үнгөш, малды дүне кажаадан 250 хире метр черге «УАЗ» автомашинага чүдүргенин илереткен. Шагдаа ажилдакчылары малдың ээлери-биле кады хондур ажилдааш, автомашинаның изи-биле Эрзин кожуунуң Кежегелиг деп черге кээрге, оор хойлар ол ооң одарында коданда ойттап турган. Малчынның чугаазы-биле алырга, ооң таныыры В.Арина күдээзи Ы.Айыр-Санаа-биле келгеш, бодунуң бичежек хойларын улуг шыырак хойларга дүрген садып алыр кылдыр орнап бээрин дилээрге, ол чөпшээрешкен.

Хамык херектиң ужуру билдине бээрге, малчын күрүнениң малын эгидер ужурга таварышкан.

Мал оорларының бирээзи В.Арина херек кылырының бетинде Тес-Хем кожуунуң тус чер хуралының депутаты чораан, кайда-даа ажилдашын турар, ооң мурнунда мал оору дээш шииттирип чораан. Ону

кожуунуң орук-хайгаарал постузунга, а Ы.Айыр-Санааны Самагалдай суурда чурттап орар бажыңдан шагдаа ажилдакчылары туткан.

Малын орнаан бүзүрээчел пенсионер кажар улустун сөзүңгө алзып, малын эгидип алыр аргазы чок болган. Үстүндө айыткан сайгарлыкчылар малчынның семиртир азырап алган хойларын садарын саткаш, аайлаарын аайлап төндүргөн.

Март айда Тес-Хем кожуунуң суду В.Аринаны ийи чыл шөлүлгө, Ы.Айыр-Санааны ооң эки характеристиказын база бир дугаар кемниг херек үүлгеткенин барымдаалааш, ийи чыл алды ай шенелдеге шииткен.

Шақ бо херекти изии-биле ажыдарынга когаран таланың оор болганын дүрген дыңнатканы база шагдаа ажилдакчыларының шалыпкын хемчеглер алганы улуг идигил болган. Эрткен чылдарда шагдаа ажилдакчылары автотранспорт чогу-биле кожуунуң сумуларының дыка хөй кыйгыртышкыннарын үе-шаанда хандырып шыдавайн турган. Федералдыг айыыл чок чер албанының, кызыгаар албанының автомашиналарын дилеп турда-ла, кем-херек үүлгедикчилериниң изи сооп, арлы бээр таварылгалар тургулаан. 2005 чылдың төңчүзүндө ТР-ниң Иштики херектер яамызы Тес-Хемниң ИХК-ге «Нива», «ГАЗ-2106», «УАЗ» деп үш автомашинаны быжыглап берген. Амгы үеде кожуунуң шагдаа ажилдакчыларының сумулары хун бүрүде кезип, профилактика ажылын чорудар, рейдилерни чогуур деңгелге эрттирер болгаш кыйгыртышкыннарын хынаар ажилдары шуудаан деп болур.

Лада ОЮН,
ИХЯ-ның парлалга албаны.

Өрттен артпас...

ШАЛЫПЧЫ АЙ ЧАРЛАТТЫНГАН

Эрткен чылын хар чуга болганы-биле часкы үеде хар дүрген эрэн. Хову, шөлдер база арга-арыг иштиниң өвт-сигени кургаан. Ынчангаш 2006 чылдың апрель 1-ден 30-ге чедир Тыва Республиканың девискээринге өрт айылын болдурбас шалыпчы ай чарлаттыңан.

Ооң иштинде Чаа-Хөл кожуун чагыргазы 2006 чылдың март 30-де №84 «Өртке удур ай чарлаттыңанының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Чаа-Хөл кожуунуң №18 өрт-камгалал кезээ чурттакчы чонга болгаш малчыннарга, аңчыларның кичээнге-ийинге дараазында чүүлдерни сагындырар-дыр:

— кургаг өвт-сигени, бокту чуртталга черлеринге өрттедири хоруглуг — хензиг от чаштанчызы салгын-хат аайы-биле өртче шилчип, улуг когаралга чедирип болур, ынчангаш бокту тускай көрдүнген черлерге сөөртүп үндүрер;

— чуртталга бажыны бүрүзүңге өрт өжүрериниң бирги херекселдерин өртке удур дүрүмнерге дүүштүр ажыглаар;

— одалга сезону төнүп турары-биле одалга суугуларын, хоолайларның ыштыг хөөзүн арыглаар;

— арга-арыг иштинге чорааш, от-биле оваарымчалыг болуп, кайы-хамаанчок одаг кывыспазын, тырткан таакпынарның одун өжүрерин кичээнге алынар. Өрт үнген таварылгада:

— ол-ла дораан өрт камгалалыңче — 01 телефонче долганаар;

— девидевейн, берге байдалдан үнериниң аргазын боданынар;

— бир дугаарында кижилерни, үнелиг материалдарны үндүрер аргазын көөр;

— аргалыг болза, электри-тугун, газты өжүрер;

— өрт улуг эвес болза, өрт өжүрериниң бирги херекселдери-биле: суг, элезин, доурак азы кылын чоорган-биле өрттү өжүрер. Соңга шилин бузуп, эжик ажыдып болбас — хенертен өттүр каккан салгын өрттү улгаттырыптар.

Байлаавыс болур арга-арыг, тайга-сыннарны, бажың-балгатты, өнчү-хөренгивисти өрт айыыл-халавындан камгалап алыры боттары-выстан, демивистен хамааржыр.

Часкы-чайгы үеде эң-не хөй өрттер болуп, чонга айыыл-халапты таварыштырып турар, ынчангаш өрт айылын болдурбас шалыпчы айга идепкейлиг киржиринче база от-биле оваарымчалыг болурунче болгаш өртке удур дүрүмнерни шыңгыы сагы-рынче кыйгырдывы!

Борис БАЗЫРЧАП,

Чаа-Хөл кожуунуң №18 өрт-камгалал кезээниң даргазы.

“ЭХНАТОН”

Дээди сорттун алтай далганын шоодайда — 410 рубль; 1-ги сорттун — 360, 2-ги сорттун — 260 рубльге садып турар бис; Минусинск далганын ГОСТ 1-ги сортту — шоодайда 330 рубль, ТУ 1-ги сортту — шоодайда 320 рубль, дээди сорттун — 300 рубльге (10 ажыг шоодайны садып алыр болза, бир шоодайдан чингелде — 10 рубль); чарба — шоодайда 80 рубль; дробленка — шоодайда 180 рубль; дээди сорттун алтай макароннары — 13,50 рубль (10 шоодайдан хөйну алыр болза, килограммдан 50 кеп. чингелделиг); чигир шоодайда — 1050 рубль; крупалар — (килограммда — рис — 18 рубль, гречка — 17,5, таргаа — 12, горох — 7,50, көже — 8, манка — 9,50, овсянка — 9, таргаа — 7 рубль); 29 рубльден өрү өрттектиг хендир устери; консервалар: 14 рубльден өрү өрттектиг щи, борщ, солянка, рассольник; компоттар, томат пастазын, сүт, ногаан горошеник садып турар бис. Калбак ногаан шай база бар, өртээ — 150 рубль. Он чуурганың өртээ бисте 23 рубль. Шоколадтарның, карамель, конфеталарның ассорти-ментизи элбек. Печенье — 27 рубль. Крекер — 28 рубль. Бистиң адресивис: **Загородный пер., 19 "а",** бааза “Эхнатон”, склад 3 (“Обувь” баазының чанында), тел.: **5-38-40.**

Б
а
а
з
а
з
ы
н
д
а

ШЫН
e-mail:shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Аргур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредитге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9397. Чагыт 37.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткэн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.